

Csak olvasótermi használatra!

PC

5934

BARANYA VÁRMEGYE

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI

VÁZLATA.

*333. szám
1912. évi*

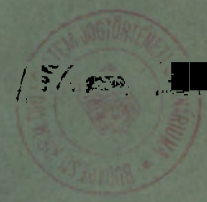
1/16. sz. 69

IRTA

KRAUSE JENŐ

CS. ÉS KIR. FŐHADNAGY, HADAPRÓDISKOLAI TANÁR.

M

BUDAPEST,

1907.

7

Leltári szám: 2114/196

MJK 234

BARANYA VÁRMEGYE

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI

VÁZLATA.

*333. szám.
1912.*

75.09.

IRTA

KRAUSE JENŐ

CS ÉS KIR. FŐHADNAGY, HADAPRÓDISKOLAI TANÁR

30 78

MÁSODPÉLDÁNY
ELADHATÓ

DR. LISZT LÓRÁND TUD. EGYETEM
Magyar jogtörténeti tanszék
Budapest, V. Széchenyi utca 10.

914.39 (023)

BUDAPEST, *Intézk.*

1907.

223182

Bevezető.

Eletünk, törekvéseink, minden lépésünk szoros összefüggésben áll a föld arculatával. Bármekkora is az egyén természetadta szabadsága, mondja *Ratzel* — ami a „világ ura“ kifejezésben büszke hangsúlyozást is talál — mégis az ember éppen olyan rabszolgamódra függ a nehézségi erő törvényeitől, akárcsak valami kődarab. Ez a leküzdhetetlen erő a földhöz láncolja őt és nem engedi szabadulni. S mint ahogy a múltban volt és a jelenben van, csak úgy lesz a jövőben is: mert az embert a természet örök időkre a földhöz kötötte.¹⁾ Földünk felületén merev és mozgó elemeket különböztet meg az antropogeográfia atyamestere.²⁾ Az ember természetesen az utóbbi kategóriába tartozik, s mint ilyen az előbbi formáinak korlátozása alatt áll. A talajalakulás ez a nevezetes korlátozó tényező, amely a népek elterjedésére és történelmi fejlődésére mindenkor nagy befolyással volt.

Voltaképpen minden tudománynak a létesítője és fejlesztője az ember. Eredetileg ezért minden tudomány antropológiai alapon áll; a földrajzhoz való viszonyunk azonban a legbensőbb és a legállandóbb.³⁾ A föld felületének megismerése a múltban javarészen csupán azért vonzotta az emberiséget, mert érdekei fűződtek hozzá. Így van ez sok tekintetben még ma is.

Minthogy elsődleges telepek csakis ott keletkeznek, ahol a települők megfelelő életviszonyokra találnak, a természeti, de kiváltképpen a földrajzi tényezők hatása nyelvben, szokásokban, sőt még a szervezetben is a lakosság mai arculatán hűen visszatükröződik. Ez az oka annak, hogy a történelem eseményei a természet közvetlen hatása alatt úgyszólván feltartóztathatlanul mennek végbe, s ezért mondhatta ki *Ritter* teljes biztossággal alapigazságainak

¹⁾ *Ratzel*, Anthropogeographie I. 76. 1. (3).

²⁾ I. m. 189. 1

³⁾ *Ratzel*, i. m. 18. 1. (73).

egyikét ezekkel a szavakkal: „Die Geschichte steht nicht neben, sondern innerhalb der Natur.“¹⁾

Eljutván ilyen módon annak a felismeréséhez, hogy az ember és története a természettől elválaszthatlan, megtaláltuk egyszersmind a népföldrajz (antropogeografia) feladatát s egyben az utat is, melyen annak, aki ezzel a tudományággal foglalkozni akar, haladnia kell. A feladat: megismerni részleteiben azt az összefüggést, mely a föld és a rajta élő ember közt fennáll. A módszer: felkeresni az embert lakóhelyén, s ez utóbbinak tüzetes tanulmányozása alapján megvilágítani a keretet, melyben az előbbinek mozognia kell, ismertetni a lehetőségeket, s az eszközöket, melyek számára megélhetést biztosítanak és végül megismerni magát az embert abban a környezetben, amelyet legtöbbször magának választott s amelyhez az idők folyamán hozzásimult, alkalmazkodni tanult.

Magyarország változatos térszíni alakulása folytán fainak a megélhetésre annyiféle mód kínálkozik, hogy ehhez foghatót Európában keresve sem igen találunk.

Nem céloim az alábbiakban — ilyen szűk keretben nem is lehet — azokkal a tényezőkkel foglalkozni, amelyek hazánk népföldrajzát oly változatossá teszik. Egy kis részt szakítottam ki csupán közelebbi megvilágítás céljából, amely kicsiben is oly tartalmas és annyiféle befolyás alatt áll, hogy vele foglalkoznunk kétségkívül érdemes. Részint azért, de meg azért is, mert területét és népét jól ismerem, választottam tárgyamul Baranya vármegyét, amelynek népességi és településföldrajzi viszonyait az alábbiakban vázolni megkísérlem.

¹⁾ *Carl Ritter* : Erdkunde.

Hegy- és vízrajz.

Baranya vármegyét a természet bőkezűen részesítette áldásaiban. Önmagában egy kis ország ez, megadtván a természettől neki mindaz, ami csak kívánható. ¹⁾ „E vármegyének fekvése oly gyönyörű, a hegyeknek és térségeknek egymással nagy megegyezése által, 's olly tetszető“, mondja *Vályi András* a XVIII. század végén, ²⁾ „hogy Magyar Országának a' legszebb vármegyéivel vetekedik az elsőségért, s azt másnak nehezen engedi Levegő ege igen jó, kenyérrel, borral, hallal 's a' természetnek sok féle javaival valóban bővelkedik.“

Még szebben ad kifejezést ennek a köztudatba átment felfogásnak a költő *Baksay Sándor*. ³⁾ Szerinte Baranya vármegye a Zengővár vagy a Harsány ormáról nézve olyan, mint „egy gazdag gobelin, beszegve két hatalmas folyó ezüstjével, tele írva ragyogó színekkel, derűvel, áldással, hősi kalandokkal, nagy ütközetekkel, étellel és halállal.“

Tényleg mindenkor kiváltságos helyzet jutott osztályrészül hazánk gazdasági és társadalmi életében Baranya vármegyének; s ezt kizárólag kedvező földrajzi fekvésének köszönheti.

Aki csak egy pillantást vet Baranya vármegye térképére, azonnal észreveszi e megye fekvésének természetadta előnyeit. Baranya földrajzi arculata igen változatos. Kisebb-nagyobb hegycsoportok előnyösen érintkeznek rajta kiterjedt síksággal s az egész mintegy beékelődik a Duna és Dráva szögletébe, miáltal a megye terményfeleslegének kivitelére természetes és olcsó utak önként kínálkoznak, a mesterséges utaktól és vasutvonalaktól eltekintve.

Baranya vármegyét északon és északkeleten Tolna, keleten kis darabon Pest, egyébként pedig Bács-Bodrog, délen Verőcze (ille-

¹⁾ *Kardos Kálmán*: Előszó a Baranya múltja és jelene c. munkához. (88).

²⁾ Magyarország leírása. I. köt. 121.—123. 1. (87).

³⁾ *Osztr. magy. monarchia*. XIII. köt. 322. 1. (5).

tőleg a Dráva), nyugat és északnyugat felől Somogy vármegye határolják. Területe 5133,13 négyzetkilométer.

A megye területén három hegycsoportot különböztetünk meg, amelyek mind a déli magyar szigethegységek tagjai.¹⁾ A legtekintélyesebb ezek közül a Mecsekhegység 46 km hosszú vonulata, amely nyúlványait Tolnába, Somogyba, s délfelé Baranya középső részére is kibocsátja és Pécsvárad közelében a Zengővel közel 700 méterre (682 m) emelkedik. Ez egyszersmind Baranya vármegye legmagasabb pontja. A Mecsekhegység valódi középhegység, telve magasra emelkedő gerincekkel, széles hátakkal, enyhe völgyekkel.

Miként a Bakonyban, úgy a Mecsekhegységben is találunk harántos völgyeket, amelyek é.-ny.-ról d.-k. felé csapnak.

A hegyeken hatalmas erdőségek terülnek el, a völgyek mélyén patak patakot követ, s a hegyek közt elterülő fensikokat vagy a szelidebb lejtésű domboldalakat szorgalmasan műveli a vidék lakossága. A hegyoldalak hajdan gazdag bortermő vidéke, amelyet a filloxéra tönkretett, lassan új életre támad.

Legnevezetesebb hegyválasztó a sásdi fővölgy, amely Dombóvár felől húzódik a hegység zöméig és amelybe számos mellék völgy torkollik. Már Sásd felett Vásáros Dombótól kissé é.-k.-re belenyílik a vaszari völgy, amelyen a Malomárok mintegy 12 patak vizét csapolja le. Sásdnál nyugat felé nyílik a jenői völgy, mely Somogy vármegye felé természetes útnak kínálkozik, s amelyen két patak vezeti több forrásból egyesült vizét a baranyai csatornába. Jenő alatt ez a völgy dél felé elágazik a tormási völgybe. Lejebb Oroszlánál két szemközti völgyelet torkollik a sásdi fővölgybe; kelet felől az oroszlói, nyugat felől pedig a felső-mindszenti. Bodolya felett válik voltaképpen nagyjelentőségüvé a sásdi völgy, mert itt egyfelől a kishertelend-egyházbéri széles talpú völgy, másfelől pedig a bükkösd-hetvehely-husztóti völgyelet találkoznak egymással. Előbbi Komlóiig a baranyai víznek szolgál úttal, utóbbit, a szentlőrinc-dombóvári vasútvonal szeli át. A kishertelend-egyházbéri völgybe délről a nem kevésbé fontos magyarszéki-mánfai völgy nyílik; ebben veszi kezdetét a hegységet derékban szelő kishertelend-mánfaszabolcsi út, mely a Dombóvár-sásd-oroszlói útvonallal függ össze.

A hetvehely-husztóti völgybe torkollik Husztóttól délre az egyesült tekeres-kovacsenai, Okorvölgytől keletre az abaligeti völgy

¹⁾ *Jankó*, Magyarország. hegyvidékeinek csoportosítása. 69. l. (35).

és Hetvehelytől keletre a Nyárás-patak völgye. A Mecsek-hegység é.-k-i felében megemlítést érdemel az u. n. Völgység, Szászvár és Nagy-Mányok környékén, nem különben a nádasdi völgy, mely Hidas környékétől é.-k felé a Sárviz lapályáig terjed. Utóbbinak egyik kitágulásában fekszik Bonyhád.

A hegység déli oldalán a nyugoti (pécsi) csoportban a Tettye völgye érdemel megemlítést Pécs é.-k. oldalán.

Nagyobb völgyek foglalnak azonban helyet a keleti (pécsváradi) csoport déli dombvidékében. Legnagyobbak a vasasi, mártonfai, pécsváradi és fazekasbódai völgyek. A völgyek iránya itt kevés kivétellel é.-ny.-d.-k.-i.

A Mecsek-hegység (Metset, Metsetó, sőt Merset is a régi szerzőknél¹⁾ nyugat és észak felé, valamint Pécstől keletre és délkeletre dombvidékkel áll összefüggésben, amely dombok nyugaton és északon a megye határán átnyúlnak; keleten, illetőleg délkeleten Szegszárd és Batta közt a Sárvízig, Batta és Mohács közt pedig a Dunáig nyomulnak. A Mecsek fővonulatától délre a szent-lőrinci vasút vonal alatt a hegység teljesen ellaposodik, kiterjedt síkságnak adva helyet, amely délen a Drávaig, nyugaton Somogy-vármegye pereméig, keleten pedig a Siklósi-hegycsoporthoz tartozó dombságig terjed. Valóságos kis-alföld ez az Ormánságnak nevezett terület, amelynek érintkezése a Mecsekkel és a Siklósi-hegyekkel, továbbá közelsége Pécshez és a szent-lőrinc—pécsi vasúthoz a természetadta előnyöknek könnyű kihasználását biztosítja, s így a gazdasági földrajz szempontjából rendkívül fontos.

A Mecsek vonulata hegyalkotó alakjában, Pécstől nyugatra mintegy 15 kilométernyire veszi kezdetét, ahol Megyefától keletre a Kapos-Szelegygyel 364 méterre emelkedik egy jól észrevehető törésvonal mentén, mely délnyugatról északkelet felé csap²⁾. E törés folytán Böckh szerint megszakadtak azok a paleozóos és mezozóos üledékek, amelyek a hegység és dombvidékének Pécstől nyugatra eső részében jelen vannak. A törésvonaltól keletre eső lerakódások felemelkedve a Mecsek eme legnyugatibb szárnyát adják, a nyugatra esők ellenben lesüllyedtek, s a rájuk települt fiatal harmadkori és negyedkori rétegekkel a Mecseket ezen nyugati részében környező dombvidék alapjául szolgálnak. Innen keletfelé a vonulat nyugatkeleti csapással fokozatosan emelkedik s a Szt-Jakabhegygyel 593, a Mecsekhegygyel pedig 612 méternyi magasságot ér el.

¹⁾ Vályi, i. h. (87).

²⁾ Böckh, Adatok a Mecsek-hegység jurakorb lerak. ism. 4. l. (12).

A hegység nyugati része ezen a ponton kulminál s innen fokozatosan alászáll addig a hosszú, helyenként alig 370 m magas hátig, amelyen a Mecsek gerincét átszelő igen fontos magyarszék-szabolcsi út helyet talált.

Ez a hát egyszersmind összeköti a voltaképen két tagból álló hegység imént tárgyalt nyugati felét a keletivel (északkeletivel), amely két nevezetesebb csúcscsal: a Hármashegygyel (603 m) s a Zengővel vagy Zengővárral (682 m) tűnik ki.

Észak felé úgy a Zengő, mint a Hármashegy érintkezésbe lép azzal a tekintélyes eruptív tömzsszel (újbányai tömzs *Hoffmannál*), amely a Mecsekhegység e keleti részében kifejlődött s amely az Óbányától északnyugatra emelkedő Ördöghegyben (594 m) kulminál.¹⁾ *Hoffmann* e tömzs északi részében, Magyar-Egregy tájékán egy nagy törési hasadékot figyelt meg. Nagyobb vetődések vannak még a Mecsek tömegében: Megyefától és Hetvehelytől kevéssé keletre d.-ny.-é.-k.-i csapással („hetvehelyi törési vonal“ *Böckhnél*²⁾ egy másik a hegység déli oldalán, a Szt.-Jakabhegy gerincével párhuzamosan,³⁾ továbbá Pécestől délnyugatra a Kávésmalom-Makárhegy táján; utóbbi azért nevezetes, mert rajta észlelhető az a gránitszalag, melyet *Böckh* a Makárhegy keleti oldalától a Pécs keleti részében fekvő Tettye völgyéig kinyomozott⁴⁾. A Pécs mögött emelkedő Bertalanhegy vonulatát a Mecsek és zömétől szintén vetődés szakította el, többszörös vetődés és rétegzavarodás észlelhető továbbá a Pécs melletti Kolonia tájékán a bányákban is. Kisebb-nagyobb dízlókációkat tüntetnek fel a Mecsek-hegység harmadkori rétegei is, Pécs és Hosszúhetény közt. Hosszúheténytől keletre, Pétervárad közelében azután ismét a liászban mutatkoznak nevezetesebb tektonikus zavarok. A Pécsváradra vezető úttól északra és délre eső lejtőkön a liászkorú rétegek ellentétes dülést tüntetnek fel s így antiklinális ráncot jeleznek, amelynek gerincét az erózió eltávolította és annyira kimélyítette, hogy a Hosszúhetény-Pécsvárad út ebben a lapos, tektonyszerű mélyedésben foglalhatott helyet.

Nevezetes vetődési vonal az is, amely Pécsváradnál veszi kezdetét és innen é.-k. felé halad, Várkony és Ó-Falu felé. Ez Pécsváradnál azzal a ráncsal érintkezik, amely a Zengő déli lejtőjétől nyugati irányban Hosszúhetényig követhető, sőt *Böckh* szerint való-

¹⁾ *Böckh*, Pécs városa környékének földtani és vízi viszonyai. 233—237. l. (13).

²⁾ Adatok a Mecsekhegység stb. 6—7. l. (12).

³⁾ *Peters*, Über den Lias stb. 249. l. (71).

⁴⁾ Adatok stb. 8. l. (12).

szinűleg még tovább nyugatra is folytatódik¹⁾). Mindezek a főbb törések, számos kisebb vetődéstől kísérvé, valósággal körülövezik a Mecsekhegységet és ennek mai orografiai kialakulásában eléggé nem méltatható szerepet játszottak.

Ami a földtani felépítést illeti, a Mecsekhegység Baranyamegye legváltozatosabb része. Az azóos eruptív kőzetektől kezdve az alluvialis folyóhordalékig, a rétegsoportok hosszú sorozata vesz részt felépítésében.

Nincs célja itt annak, hogy e hegység bonyolult földtani alkotásával behatóan foglalkozzam, már csak azért sem, mert oly kiváló szakemberek után mint *Böckh*, *Peters*, *Hoffmann*, *Mattyasovszky* stb. ujat úgy sem igen mondhatnék. Röviden kell tehát a Mecsekhegység geológiai felépítésével végezni.

A gránit nagyobb elterjedésben a fazekasboda-morágyi dombvonulaton kerül többé-kevésbé összefüggő szalagok alakjában a felszínre.²⁾ Kibukkan azonkívül Pécsen, a Mecsek tövében, sőt megtalálta *Böckh* a nyomát innen nyugat felé Szt.-Erzsébet közelében is. A legrégebbi üledékes kőzetek a Mecsekhegység délnyugati részében jelentkeznek. Cserkúttól Bodáig, valamint Kővágó-Szóllós tájékán a dombblejtőkön számos ponton permi homokkővek, homokos és agyagos palák jutnak napfényre. Ugyanitt szén-nyomok is mutatkoznak; művelésre alkalmas telepet azonban mindeddig nem találtak³⁾. A hegység ezen délnyugati részét a permi üledékeken kívül alsó triászkorú lerakódások és alárendeltebben felső triászbeli palák és liász-rétegek alkotják. Triászkorú kőzetekből épült fel a Szt.-Jakabhegy és a Mecsekhegy csúcsa is. A liász voltaképpen azzal a hosszú hegyhátal veszi kezdetét, amely a hegység nyugati és keleti tagját egymástól elválasztja. Itt lép fel Baranya vármegyének a gazdasági földrajz szempontjából egyik legfontosabb lerakódása: a pécsvidéki szénterület ez, amelynek fekvője szintén a triász (homokkővek és palák).⁴⁾ A gerinc északkeleti részét s az északi lejtőt lösz és mediterrán rétegek borítják, amelyek alól a délnyugati részen három helyütt is előbukkan a triász-korú kagylómész.

A déli lejtő mentén átvonulnak a liászkorú rétegek a szabolcsi szénbányák területére, majd jobban keletfelé irányulva, Vasas felé tartanak, ahol az egész képlet fordulatot tesz, s egy része észak-

¹⁾ Adatok stb. 11. 1 (12).

²⁾ Adatok stb. 12—13. 1. (12).

³⁾ Baranya múltja és jelene, I. köt. 34. 1. (88).

⁴⁾ Adatok stb. 13. 1. (12).

nyugati irányban halad tova. Ez a vonulat, miután a lösz és a mediterrán takaró alá került, már csak egy izben, Komló tájékán jut a felszínre. Egy másik vonulat északkeletnek halad Hosszúhéten át Pécsvárad felé¹⁾.

Ez a két liászvonulat jelzi a hegység északkeleti szárnyát, ahol a délnyugatról liász-övezte újbányai tömzs fejlődött ki. Ez északkeleti részben *Peters* szerint²⁾ a középső- és a felső-liász, valamint a dogger és a malm vannak jelen. Ezenkívül *Hoffmann* kimutatta a középső-neokom jelenlétét is. Az újbányai tömzs zömét kvarctólmentes augit- és amfiból-kőzetek teszik. E kőzetek kitörésének idejét *Hoffmann* a kréta korszak kezdetére helyezi; középpontjuk az újbányai vonulat északkeleti felében van. Magyar-Egregy, Újbánya és Vasas közt hatalmas vonulatokban és kúpokban mutatkoznak ezek a kőzetek, míg kisebb-nagyobb nyomaik a hasadékoktól átjárt Mecsekhegységnek úgyszólván egész területén megtalálhatók. A vulkáni kőzetek minden bizonnyal a már említett törésvonalak mentén kerültek a felszínre.

A vulkáni középpont közelében, hegységünk északi szélén, valamint Komló tájékán alárendelt jelentőségű trachit-kőzetek is előfordulnak, amelyeknek kitörése minden valószínűség szerint a neogénkorban ment végbe. A neogénkorú üledékes kőzeteket mediterrán, szármáta és pannoniai rétegek képviselik. Az alsó mediterrán rétegek Orfútól, illetőleg Rákostól kezdve Mánfán, Budafán és Komlón át Battyánig húzódnak, majd Magyar-Egregyre, ahonnét ismét Hidasdig, s így a Mecsek délkeleti oldaláig terjednek.

Pécs közelében, valamint Szabolcs, Budafa és különösen Hidasd tájékán felsőmediterránkorú üledékeket is találunk; míg szármáta rétegek csak Pécs területéről, valamint Magyarszék és Hidasd környékéről ismeretesek. A pannoniai emelet rétegei az alacsonyabb dombokat alkotják; ezeket többnyire lösztakaró fedi ugyan, de vízmosásokban, mélyebb árkokban napfényre jutnak. E rétegek (kavics, agyag és homok) számos kisebb-nagyobb kibukkanása közül különösen a pécsi, szászvári, hidasdi és az árpádi említendők³⁾. Levantei korú lerakodást a Mecsekhegység lejtőiről nem ismerünk; ebben a korban a Dunáig terjedő dombvidék — úgy látszik —

¹⁾ U. a. 14. l.

²⁾ Über den Lias stb. (70).

³⁾ V. ö. Baranya múltja és jelene 48—56. l. (*Matyasovszky*, Baranya geológiája). (88).

már szárazföld volt ¹⁾. A diluviális lösz, amely hazánkban a dunántúli részen a legelterjedtebb (különösen Tolna, Somogy és Baranya vármegyékben) a Mecsekhegységben 300—400 méterre is felnyúlik s az egész dombvidéket fedi ²⁾. A lösznek ezen a vidéken vasas vályog a feltalaja; a hátakon, ahol az erózió a régi erdőtalajt még érintetlenül hagyta, mésztelen vörös, vasas agyagot találunk; a meredek lejtőkről a csapadék vizek e laza kőzetet teljesen eltávolították. *Treitz* a diluviumban két löszlerakodást különböztet meg; mind a kettőnek az idejében szárazabb klíma uralkodott. E két időszakot egy nedves szak választja el egymástól, amelyben a felszint dúsabb növénytakaró borította.

A Tetye felsíkja és völgye hatalmas mésztufa lerakodásból áll, amely helyenként 10 méter vastagságot is elér. Ez már részben valószínűleg jelenkori képződmény.

Pécs körül a Meszes-patak völgyét nagy terjedelmű alluviális lerakodás tölti ki. A hegység lábánál számos törmelékűpotot találunk, amelyek a völgy felszínét tevő sziklás agyagokon nyugszanak ³⁾.

A hegység keleti részében ugyanazok a diluviális és alluviális képződmények lépnek fel, mint a nyugatiban. Itt is nagy szerepe van a lösznek, amely — a meredek oldalakat kivéve — mindenütt a lejtőket borítja. Alluvium itt is csak a völgyek fenekén mutatkozik, legnagyobb kiterjedésben a Pécsváradtól délre eső nagy völgyben, amely terület *Treitz* szerint még a legújabb időben is nagyobb tőfenék volt.

Röviden meg kell még emlékeznünk a Mecsekhegység alsó liászkorú rétegcsoportjának széntartalmáról is, nem mintha ennek a talajalakulásra befolyása volna, hanem, mert hegységünk ezen kincse immár fontos gazdasági földrajzi tényezővé vált.

A Mecsekhegységben két szénterületet kell megkülönböztetnünk. Ezek egyike (a déli) Pécstől északkelet felé terjed, Szabolcsra és Vasasra át egész Hosszúhetényig. Vasasnál a széntartó rétegek lassan észak felé kanyarodnak s dőlésük mind meredekebbé válik. Ezt a kanyarulatot az alsó liászt fedő rétegek is követik. ⁴⁾ Ezen összefüggő széntelep hosszúsága mintegy 14 km. Az északi

¹⁾ *Treitz*, A Mecsekhegység és a Zengő stb. 137. l. (86).

²⁾ *Horusitzky*, Lőszterületek Magyarországon 30. l. (27).

³⁾ *Treitz*, i. m. 138. l. (86).

⁴⁾ *Böckh*, A baranyamegyei Vasas és Hosszúhetény közt fekvő stb. területeiről 260. l. (14)

szénterület Kárász helységtől többször megszakított vonulatban halad kelet felé Szászváron át egész Nagy-Mányokig. Itt a sokszoros réteg-zavarodás folytán a nagyobb, rendszeres szénbányászat igen nehéz, s azért a déli szénterület a mi szempontunkból is sokkal fontosabb, mert több munkást foglalkoztat.¹⁾

Megemlítendő, hogy a déli szénterület fekete szene eléggé jó minőségű,²⁾ jöllehet a pécsvidéki széntelepek csak kevés darabos szenet szolgáltatnak.³⁾ Az évi termelés olykor meghaladja az 5—7 millió métermázsát. A pécsi szénképződemény már régóta ismeretes, de csak a múlt század eleje óta örvend művelésnek.⁴⁾

Végül megemlítem, hogy Pécs környéke s általában a Mecsek-hegység ma is mint földrengési terület ismeretes.⁵⁾

Áttérhetünk már most Baranyamegye második nagyobb hegy-csoportjának orografiai és geológiai jellemzésére. A siklósi hegységről van szó, amely a Fekete víz és a Karasica közt nyugat-keleti irányban nyúlik el, a környező löszterületből lassan kiemelkedve. Keletfelé ez a hegyecsoport mind jobban emelkedik s a Harsányi hegyben (442 m) éri el legnagyobb magasságát. A nyugati részben a Tönkös 408 m magas.⁶⁾ A siklósi hegyek magva triász és jurakorú mészkő. A lesúlyedt mezozoos vonulatnak ez a fennmaradt röge mintegy 30 km hosszúságban emelkedik ki a környező 100–160 m magas dombvidékből. Északi oldala a Mecsekhegységhez délfelől csatlakozó dombokból fokozatosan emelkedik ki s azért erről az oldalról nézve alacsonyabbnak látszik, mint délfelől, ahol a lábánál már a Dráva lapálya veszi kezdetét átlagos 100 m körüli magassággal, amelyből ezen a részen már csak a magános zátonyként álló beremendi szőlőhegy (174 m) jura röge emelkedik ki. A bere-

¹⁾ V. ö. Hantken, Magy. korona országainak széntelepei és szénbányászata 90—139. l. (23)

²⁾ Foulon és Eichleiter vizsgálatai szerint (36—37), a szabolcsi szén 6026, az újbányai 5913, a vasasi 5909 és a pécsi 5842 kalóriás (Berthier módszere).

³⁾ Kalcinszky, A magy. korona országainak ásvány szenci 202. l. (40)

⁴⁾ Érdekes, hogy míg ma a szén értéke métermázsánként átlag nem igen több egy koronánál, addig a múlt század derekán 1845-ben a pécsi szénből égetett kocsz métermázsája Pesten 7 forintnyi óriási áron kelt el. V. ö. Nendtvich, Magyarország kőszenei, 117—126 l. (65)

⁵⁾ Schafarzik, A magyarországi földrengésekről 121—133. l. (78)

⁶⁾ Az 1 : 200000 és 1 : 75000 mértékű katonai térkép szerint. Jankónál (id. m. 49. l.) 427 m. Ez nyilván tévedés és a harsányi hegyre vonatkozik, Czirbusznál (Magyarország a XX. évszázad elején (17) 341. l.) pedig 208 m. szerepel a Tönkös magassági adataként. Czirbusznál viszont a harsányi hegy magassága 422 m.

mendi juramészkő hasadékaiban a löszképződés idején számtalan apró gerenczes állat csontváza halmozódott össze; ez a híres bere-mendi csontbreccsia, amelynek tanulmányozása *Kubinyi Ferencet*, és különösen *Petényi Salamont* foglalkoztatta.¹⁾ A harsányi hegy északi, keleti és déli oldalán a híres villányi szőlőhegyek terülnek el.²⁾ Végezetül megemlítendő a Monostor-Bán-Kiskőszegi (Batina) miocénrétegekből felépült halomvidek, amelynek legmagasabb pontja a Kőhegy (243 m). Ez a dombsor mint *Lenz* megjegyzi,³⁾ csupán alacsony löszkörnyezetének köszöni a „hegység“ elnevezését. A Dunáig húzódik, mintegy 15 km hosszúságban. Bármily kis hegység ez, mégis vízválasztó, sőt egyúttal féligmeddig népválasztó is. A Monostor-Kiskőszegi halomság egyébként derékban metszi azt a nagy hullámos síkságot, mely Lancsuk közelében, sőt már Duna-Szekcsónél kezdődve a Karasica és a Duna medre közt a Drávaig nyúlik, s amelynek iszapos, agyagos, gazdagon öntözött televénye Baranyának legtermékenyebb része.

Ami már most megyénk vízrajzi viszonyait illeti, látjuk mindenek előtt azt, hogy területét keleten és délen két nagy folyó: a Duna és a Dráva övezi. A Duna Batta alatt lép Baranyamegye földjére. Már előbb két ágra szakad: a baracskai ágra és a Nagy-Dunára, amelyek a 270 km² kiterjedésű Margita-szigetet fogják körül. A baracskai ág volt bizonyára hajdan a Duna fő, illetőleg akkor még egyetlen medre, amelyet csak később hagyott el, hogy a Szekcső-Baranyavár-Kiskőszeg közti síkság egy részének levágása árán új medret foglaljon el. Erre vall a Margita szigeten levő mocsaras Földvári-tó, a Topolovác-tó, de leginkább a Riha-tó, amelynek alakja kétségtelenné teszi azt, hogy ez a tó nem egyéb a régi Duna meder morotvájánál. Ma úgyszólván az egész Margita-sziget a Duna árterülete; kiváltképen déli részében mocsaras, ingoványos, vadvizes terület. A Duna egyébként meder változtatásával ma is nyugat felé törekszik. Erre vallanak a jobbparti árterület lefolyással bíró — tehát nem holt — ágai és kisebb tavai (Sztára-Duna, Sárkány-Duna Hercegmárok és Darázs felett, valamint a Kis-Duna a Kopácsi tóság felett) is. Ezeknek a vízrajzi jövője ma még bizonytalan és legkevésbé sem lehetetlen, hogy a Duna valamikor a Baranyavári hegyeket is körülfogja, ha csak műszaki munkálatok

¹⁾ V. ö. *Kubinyi* és *Petényi* munkáival a források közt. (51—52. 69)

²⁾ *Hunfalvy*, A magyar birod. termész. viszonyainak leírása II. kötet 190. 1. (30).

³⁾ *Aus dem Baranyaer Comitatus* 290. 1. (53)

nem kényszerítik folyóink nesztorát arra, hogy mostani medréhez hű maradjon. A Duna két ága Kiskőszeg felett újra egyesül. Kevéssel lejjebb a Nagy sziget kerül el, majd ez alatt Vörösmarttal szemben a Kalandos sziget, amely Bácskába nyúlik, ez alatt pedig a Sziga sziget. Innen folytonosan kanyarogva hömpölyög a Duna a Dráva torkolatáig, ahol elhagyja megyénk területét és keletre kanyarodik. A Dráva, Sztárán túl a Lajos pusztá alatt lép Baranyamegye földjére, amelynek torkolatáig természetes határául szolgál a szlavonországi Verőcemegeye felé. A Dráva vize rendkívül szeszélyes, minduntalan elhagyja régi medrét, majd ismét visszatér és kalandozásainak tanuságául nemcsak hatalmas árterületet, de számtalan morotvát is hagy hátra. Hajózható; 92 km. hosszúságban határolja Baranyamegyét. A Mecsekhegységben, kivált a déli oldalon számos forrás fakad, amelyek azonban nagyjából kis patakokat táplálnak, s ezek közül is sok elvész a lapályon, anélkül hogy a felszínen levezetésre találna. A mecseki vízvázlató Somogyból Gyöngyös pusztá és Hencse vidékéről keletre kanyarodva, Kápolnás-Visnye, Marcadó, Csebén, Hertelend, Karácodfa, Tekeres és Abaliget helységeken át a főgerincre jut, majd é.-k.-re kanyarodva Óbánya és Varasd közt Mórág és Báttaszék felé vonul.¹⁾

A vízvázlató északi oldalán, a sásdi völgyben vezeti le a kisebb-nagyobb patakok (Malomárok, szentmártoni patak, Tormás, mindszei, Tekeres, karácodfai, mánfai, pölöskei patak stb.) vizét a baranyai-csatorna, amely Dombóvár alatt két ágban egyesül a Kaposcsatornával. Feljebb északkelet felé a Ráckozár-Nagyhajmás közti dombvidékben eredő, mintegy 30 kisebb patakot magába fogadó Bikali patak önti vizét a Kaposba. A maróci patakot a szászvári völgyességben s az Ördöghegyen fakadó patakokat, valamint a nádasdi, hidasdi és ófalusi vizeket a Sárvíz-csatorna fogadja magába Agárd alatt délkeletre.

A Mekényes és a nagyhajmási dombok közti völgyek vize egyesülve, előbb délnyugatnak folyik, majd északnyugatra kanyarodik s utóbb majdnem északi irányt véve Döbrököz és Dombóvár közt szintén a Kaposba ömlik.

A Mecsekhegység nyugati dombvidékében, közel a somogyi határhoz ered csebényi és ibafai forrásokból a somogyi Almás patak, amely már délfelé vezeti a vizét és Dencsháza felett ismét megyénk területére lép.

¹⁾ *Hunfalvy*, i. m. 486. l. (30)

A Korpád, Gorica, Kán, Szentkatalin, Okorvölgy és Hetvehely környéki völgyekben fakadnak a bükkösdi víz forrásai, mely Szent-Lőrinc és Rónádfa mellett déli főirányban halad Gilvánfáig, ahol a pécsi víz felvétele után délkeletre, majd Kórósnál mindinkább délre kanyarodva Szaporcánál a Somogyból jövő Feketevízzel egyesül. Utóbbi már előbb a Legencsi puszta felett magába fogadja az almási patakot, Kis-Csány felett a Somogy megyéből jövő Okorvizet, ettől keletre a Csóka puszta felett pedig a Botyka-csatorna vizét amely Botyka, Kispeterd tájékáról jön. A Feketevíz azután Dráva-Palkonya alatt szakad a Drávába.

A Péctől délre emelkedő Gyód-Kökényi dombokban fakadó vizeket a Tüskés-csatorna gyűjti össze, s a siklói hegyek nyugati nyúlványainak elkerülésével vezeti a Dráva felé. Ez a víz Dráva-Szabolcsnál az árterület vizeiben vész el.

Nevezetesebb folyóvíz még a Karasica, amely a hetényi, pécsváradi, fazekasbodai, szent-erzsébeti, kéméndi, szederkényi, kövesdi és trinitási patakokból származik¹⁾ s mindinkább kiszélesedve, a monostor-báni hegycsoport északi lábánál halad el és Kiskőszeg felett ömlik a Dunába. Villányig pécsváradi víznek is nevezik; itt a halmokkal együtt elhagyja nevét és irányát is. Keletnek fordul s a Karasicává lesz, amely innentől már ásott mederben fut tova.

A Villánytól délre eső vizek egy részét a Karasica nem fogadja magába; ezeket az Albert-csatorna gyűjti össze, s Albertfalú tájékán a Kis-Dunába önti.

A siklói hegységben számottevő patak nem fakad.

A monostor-báni hegyekből származó néhány kisebb patak az innen délre elterülő vadvizes vidékkel együtt a Duna és részben a Dráva árterületéhez tartozik. Ezeket a vadvizeket a Kis-Duna, a Csorna, a petresi öreg Duna, s a vérmelyi Duna csapolják le.

E vidék bonyolult vízrajzi viszonyaival jelen értekezés keretében bővebben foglalkozhatom. Mindössze néhány kisebb folyóvizet (patakot) kell még megemlítenem Baranya területéről. Ezek közül a Leányka vize Duna-Szekcsónél, a belső réti patak ettől délre, a Malom patak Bárnál, a történelemben oly szomorú szerepet játszott Csele patak pedig, amely a fazekasbodai hegyekben ered, Mohács felett ömlik a Dunába.

Baranya megye tavai nem állandó természetűek, a Duna és a Dráva áradásai befolyásolják kiterjedésüket és vízbőségüket. Kiválik

¹⁾ Baranyamegye múltja és jelenje. I. kot. 18. l. (88)

gazdag halállományával a már említett Riha-tó és a Földvári-tó a mohácsi (Margita) szigeten; a Duna-Dráva szögletében pedig a Kópácsi-tó.

Gyógyító hatású ásványvíz források a siklói hegyek déli lábánál fakadnak, Harkány, Tapolca és Siklós közelében. Legnevezetesebb a harkányi hévíz, amely a múlt század elején csodatevő hírből állt.¹⁾

¹⁾ *Palkovics, A harkányi hévíz és gyógyereje (87)*

II.

A települések története.

Az ember első nyomára Baranya vármegyében a kőkori leletek vezetnek. A megye területének egymástól igen távol eső pontjairól kerültek elő kőszerszámok, cserépedények és egyéb a kőkorszakra valló maradványok, amelyeknek nagy elterjedési köre arra mutat, hogy Baranya vármegye már a történelem előtti időkben szélteben, hosszában népes volt. Északon Hidasd, Nádasd, Mágocs, nyugaton Gyűrűfü, délen Garé, Villány, keleten Mohács és Kiskőszeg, mint kőkori lelethelyek meggyőzően tanuskodnak e mellett.¹⁾ A betelepülés lassan történt északról dél felé; a csiszolt kőkorszakot jellemző primitivebb szerszámformákat kizárólag az északi lelőhelyek szolgáltatták, holott a déli rész leletei későbbi, fejlettebb típusok. Amennyire az eddigi leletekből megítélhető, az őskori lakosság sűrűbb volt a megye északi részén, mint a délin. Az előbbiről 19, az utóbbiról 12 telepet, illetőleg lelőhelyet ismer a hivatalos lelet-statisztika.

A telepek elhelyezkedése természetes útirányt követ, amelynek alapjául mint a Mecsekhegység szívébe vezető természetes út, a baranyai víz völgye szolgál. Nyilván ez volt a főútja az északról jövő népek beözönlésének, amelynek eredményeként a Mecsekhegységet az őskori telepektől valósággal körülövezettnek látjuk. A baranyai víz völgyébe természetesen a Kapos mentén jutott az ősember, ahol a Mecsekhegység környékének őstelepei és sáncái hosszú sorban folytatódnak. A Kapos völgye a népek áramlatának régtől fogva kitaposott útja, amelyet a rómaiak is ismertek és használtak.²⁾

Érthető, hogy a Mecsekhegység megállásra és letelepedésre csábította az ősembert. Itt megtalálta mindent, ami megélhetéséhez szükséges volt, s hogy az önként kínálkozó előnyöket ki is tudta

¹⁾ *Posta Béla*, Baranya őskora a magyarok bejöveteleig. Baranya múltja és jelene. 2 köt. 12 l.

²⁾ l. h. 13. l.

használni, azt telepeinek kedvező fekvése bizonyítja. Mágocs, Vaszar, Magyar-Egregy, Ibafa s a Mecsek déli (délkeleti) lejtőin fekvő őskori lelőhelyek kivétel nélkül völgyekben, védett helyen és víz mellett fekszenek.

A völgyek segítségével a hegység akkori rengetegekben könnyen eligazodhatott a telepek őslakója, s ilyen módon feljutva a hegység szívébe, betekintést nyert a Mecsek déli oldalán elterülő sík és dombvidékre is. A bükkösdi víz völgye, mint átjáró, nyilván ismeretes volt már előtte; ezen át juthatott el Bodára, Töttösre, a Jakabhegyre és Pécsre; hogy pedig továbbra is a hegység védelmét kereste, azt a szabolcsi, püspökbogádi, püspök-szent-erzsébeti, mártonfai, pécsváradi, nádasi és hidasdi telephelyek bizonyítják. Bizonyára nem a véletlen műve az, hogy a Bonyhád felé vezető állami út ma is e telepek közelében vezet; ennek az útnak az eredete nyilván az őskorszakban gyökerezik.

Később dél felé húzódott a települők egy része és előbb a déli dombvidék, majd végül a drávamenti síkság telepeinek az alapját vetette meg.

A Mecsek után a siklói hegység a következő középpont, amely köré az őskori telepeknek egész raja helyezkedett. Okorág, Monosokor, Gilvánfa, Kórós, Rád, Garé, Ocsárd, Bakra, Görcsény, Szilvás, Villány és Herceg-Szt.-Márton, mind ilyen ősi telepek, ezeknek az alapja bizonyára egyidejű a neolitik kor fiatalabb fázisával, amelyben az ősember már kifúrta kőszerszámaikat és nyelet illesztett beléjük.

Általában az látszik a Dunántúl őskori telepeinek elhelyezkedéséből, hogy a vándorló népek a nagy folyamok (Duna—Dráva) völgyét lehetőleg kerülték, s útjukat inkább a kis folyók és patakok mentén vették, ami *Posta Béla* szerint¹⁾ a nagy folyamvölgyek iszapos árterületével járó terepnehézségekben leli magyarázatát.

Baranya vármegye legrégebb lakosai valószínűleg az indo-európai vagyis árja családnak egyik előrenyomult ágából kerültek ki, amely ág hazánkon át húzódott dél felé.²⁾

Ugyanakkor, amikor az árjaság ősi fészkeiből, a keleti és a balti tenger mellékéről dél felé özönlött, megindult kelet felől az uraltáji népek vándorlása is. Csakhogy amíg az északi árjak aránylag elég közel érték útjukban hazánkat, addig a turáni (uraltáji) törzseknek rengeteg nagy utat kellett megtenniök, amíg ide eljutottak. Útközben fejlődött a kulturájuk s mire a mai Magyarország

¹⁾ I. h. 14. l.

²⁾ I. h. 31. l.

földjére léptek, már magukkal hozták az első fémek hasznavehetőségének az ismeretét.

Árja és a turáni találkoztak itt, sőt részben egybe is olvadtak és együtt fejlesztették azt a korszakot, amelyet legtalálóbban a fémek korának nevezhetünk, s amely folytonos fejlődés után tetőpontját még napjainkban sem érte el.

A Baranya vármegyében talált réz- és bronzkori leletek a mellett tanuskodnak, hogy az itteni lakosság az első használati fémek ismeretével elvesztette tiszta árja jellegét az uralaltáji elem benyomulása következtében. Az előbbi árja lakosság egy része ekkor délre húzódott, az a része pedig, amelyik megmaradt lakóhelyén, az új jövevényekkel egybeolvadt és fenntartotta a kultura folytonosságát.¹⁾ Ez magyarázza meg *Posta* szerint a megye fémkori leleteinek elegyes képét, amelyek közt tiposus kőkori alakok váltakoznak fémkori formákkal.

Körülbelül K. e. az 1250. év táján, az asszir birodalom terjeszkedésének idejében a Fekete-tengertől északra és nyugatra fekvő területen, valamint ennek folytatásaként az Alpeseekben (Hallstatt) megjelent az új — a bronznál sokkal fontosabb és maradandóbb — használati fém: a vas.²⁾ A vaskultura terjesztőiként nálunk az illirek jelentkeznek, akiknek egyik csoportja (sziginnek) a dunántúli területre került.³⁾

A keletről nyugat felé haladó népvándorlás azután elért Nyugat-Európa szívébe, ahol a Rhein völgyében és vidékén a keleti turáni gócponttal ellentétes nyugati árja középpont keletkezett. Ebből, amikor már a népek szaporodása újabb terjeszkedést kívánt s az út nyugat felé a tengerrel el volt zárva, új nyugat-keleti irányú vándorlás indult meg: a kelta vagy később germán népáramlás. A két ellentétes áramlás a Dunánál találkozik, s mivel megyénk területét a Duna elzárta a keletről jövők elől, ez inkább a nyugati középponthez tartozik. E mellett szól az, hogy mintegy a Kr. előtti 4. századtól kezdve Baranya vármegye határozottan kelta jellegű terület s ilyen marad egészen a római foglalás koráig.⁴⁾

Herodotos után *Straboig* nincs értesülésünk a dunántúli népekről. Utóbbi szerző a tauriskokat nevezi meg a Duna-Dráva közti terület lakosaiként, akiknek északon a bojok, keleten a géták, délen

¹⁾ *Posta*, I. h. 49. l.

²⁾ I. h. 58. l.

³⁾ *Herodotos*, IV. 123—125. l.

⁴⁾ *Posta*, i. h. 64. l.

a pannónok, nyugaton pedig a dákok és svévek a szomszédaik.¹⁾ Baranya vármegyének vaskorszakbeli lakosságát a legnagyobb valószínűség szerint a *Strabo* felsorolta, pannón törzsek valamelyike közt kell keresnünk (breukok? andizétek?)²⁾

Ebbe a korba kell helyeznünk megyénkben az első nagyobb telepek megalapításának az időpontját. A római hatalom a Dunántúlra s így a megye területére is a harmadik pannón háború leveretése idejében kezd kiterjedni; politikailag azonban Baranya vármegye csak K. e. 100 körül lett római területté.³⁾ Ettől fogva mindaddig, amíg az újabb népvándorlás lassanként el nem söpörte Baranyának római jelegét, számos telep, castrum, castellum és burgus keletkezett, amelyeknek fontosabbjai folyamvölgyek szerint csoportosítva, a következők: Mágocs, Magyarszék, Jenő, Gödre, Szent-Lőrinc, Kővágó-Szöllős, Siklós, Tésenfa, Püspök-Szt-Erzsébet, Nagy-Budmér, Harsány, Tapolca, Lipovica, Monostor, Baranyavár, Baán (Antiana), Duna-Szekcső (Florentia), Lancsuk, Mohács (Altinum), Kölked, Kiskőszeg (Ad militare), Vörösmart (Ad novas), Laskafalu, Laskó (Albano), Dárda és Bélye.⁴⁾

Baranya vármegye területe ebben az időben nem lehetett sűrűn lakott; erre vall az is, hogy a római uralom korából megyénkben csak egyetlen nagyobb központot ismerünk (Sopianae), vagyis a mai Pécs, amely Diocletianustól kezdve Alsó-Pannónia északi részének, Valeriának fő városa volt és centrális jellegét s a vezető szerepét azután is mai napig megtartotta. Azt is látjuk, hogy amíg az őskorban a Duna mente gyéren lakott volt, addig a rómaiak idejében itt számos telep keletkezett — bizonyára határvédelmi célzattal.

Baranya vármegye területét a római uralom idején öt épített és fenntartott útvonal szelte át: a Zimonyból Galliába vezető, a sirmium-vindobonai, a sirmium-carnuntumi, a sopianae-aquincumi s a sopianae-brigetioi utak.⁵⁾

A római műveltséget az itáliai rómaiak Baranya vármegye területén csak igen kis mértékben képviselték, amennyiben a lakosság javarésze bennszülött és letelepedett barbárokból állt. A bennszülött kelta népekhez a második század vége felé a nagy számban be-

¹⁾ *Strabo*, VII. 5. 1.

²⁾ *Posta*, i. h. 69. 1.

³⁾ U. o. i. h. 77. 1.

⁴⁾ U. o. 78. 1.

⁵⁾ U. o. 108—111. 1.

telepített germán-szármáta elem járult.¹⁾ Legközelebről érinti a megyét egy Diocletianus korabeli telepítés. Ammianus Marcellinus szerint ugyanis 296-ban Gallerius, a császár veje, a karpok egész törzsét Sopianae környékére vezette s ott letelepítette.

Természetesen a népkeveredés a műemlékeken biztosan felismerhető nyomokat hagyott hátra, amelyek közt főként a kelta és a szármáta elem keveredését látjuk a rómaival.

A római uralom azonban mulandó volt. A negyedik század közepe táján Baranya vármegye már csak politikailag római terület, amelyet lassan-lassan széltében-hosszában barbár elemek szállnak meg. A rövidlátó római hatalom önként bocsátotta ki kezei közül területünket telepítéseivel, amelyeknek se szeri se száma ebben az időben. Békés úton került tehát Baranya vármegye is markomann, quad, karp, vandál, szármáta, jazig és szláv kézre.²⁾ A megye szláv helynevei közül bizonyára nem egy ebben a korban találja eredetét. A negyedik század második felében az elbarbárosodás már olyan mérveket ölt, hogy csak alkalom kell a római birodalomtól való elszakadáshoz.

375-76 körül Pannonia ismét különféle népelemekkel gazdagodik, gótok és alánok települnek le a földjén; a gót mozgalmak, s velük viselt háborúik következeként pedig a hunnok birodalmuk határát az Aldunáig terjesztik ki.³⁾

A 433. évtől kezdve azután Valeria, amelyre megyénk területe is esik, Pannonia secundával együtt a hunnok birtokában van Attila uralma alatt.

Attila halála után a hunn uralmat egy évszázadra a germánok zűrzavaros harcai váltják fel. Fejetlenség és pusztulás jellemz ezt a korszakot, amelyben Baranya vármegye az osztrogótok alatt történetének egyik legszomorúbb fejezetét éli.⁴⁾

Hogy a gótok után kik laktak Baranyamegyében bizonytalan. 534-ben Justinus a longobardokat hívja be Pannoniába, akik fél-századig tartják a vármegyét hatalmukban. Ekkor azután az új turáni nagyhatalom, az avar veszi át a vezető-szerepet s több mint két évszázadon át egy államban egyesíti Magyarországot.⁵⁾ Az avar uralom, állandóbb lévén az előbbieknél, jó hatással volt a békés

¹⁾ U. o. 128. l.

²⁾ *Posta* i. h. 158 l.

³⁾ I. h. 159. l.

⁴⁾ U. o. 161. l.

⁵⁾ U. o. 165. l.

állapotok, a társadalmi szervezkedés és a kereszténység fejlesztésére. Baranyamegyében ekkor a hunnkori germán elem tetemesen megfogyott, hogy helyet adjon a szlávoknak, akik közt rohamosan terjedt a kereszténység.¹⁾

Az avar hatalom megdőltével Pannonia frank uralom alá került, s ezt találta itt a 897-ben beköltöző magyarság. Hogy a magyarok melyik törzse telepedett le Baranyamegyében, nem tudjuk bizonyosan. Amennyiben Anonymusnak hitelt adhatunk, Bojta és Ete vezérek hódították meg Tolnát és Baranyát, akik közül Ete 899-ben Szekcsónél kelt át a Dunán.

E szerint Anonymus kunjai²⁾ telepedtek volna le a megye területén, a mi annál inkább lehetséges, mert a mai ormánsági nép nyelve hasonlít a palócokéhoz, akik pedig a törökség egy ősének, az ugornak leszármazottjai.³⁾

A honfoglalástól Szent Istvánig nem sokat tudunk Baranyamegyéről. Nevezetes azonban, hogy a megye szívében, Pécs környékén több község ma is a honfoglaló magyarok vezéreinek nevét viseli, jelölve annak, hogy miként az őslakók, majd a rómaiak s az utánok jövő népek, úgy az éles itéletű magyarok is rögtön felismerték Pécs középponti helyzetét és a Mecsek-hegység vidékének számtalan előnyeit. Igaz, hogy ők csak elődeik nyomán haladtak. Az említett községek közül a főbbek: Árpád, Bogád, Szabolcs, Hetény, Várkony, Budafa, Abaliget, Gyula, Baksa stb.⁴⁾

Szent István korában a legnevezetesebb középpontok voltak: Pécs, az új püspökség székhelye, Pécsvárad, mint apátság, továbbá Baranyavár és Koaszt,⁵⁾ utóbbi kettő a hasonló nevű várispánságok székhelye, s a legmagyarabb vidékek középpontja. A megye egyéb részein nem volt tiszta magyarság Szent István előtt sem, a nagy király pedig számos idegent telepített le, különösen a főpapi székhelyek közelében. A népesség a két várispánság területén a hadtörténelmi adatok szerint elég sűrű lehetett.⁶⁾ Kevésbé népes volt a pécsvárad apátság területe, amelyen ekkor az alapító oklevél szerint 41 községben 1116 család lakott. A társadalmi szervezet a nemzetiségek összetartó rendszere volt. Szent István halálától kezdve az

¹⁾ I. h. 167. l.

²⁾ A monda szerint a mai palócok.

³⁾ I. h. 168 l.

⁴⁾ Haas M. Baranya 135. l. (18.)

⁵⁾ A mai Mislény határában.

⁶⁾ Németh Béla a „Baranya múltja és jelene“ 2. kötetében, 230. l.

országot, a megye területét és lakosságát a nagy csapások szakadatlan sorozata látogatta meg. Előbb a pogánylázadás, majd a tatárjárás dúlt hazánkban, majd IV. Béla és Nagy Lajos áldásos uralkodását követő időben a Horváthy lázadás és a törökök első becsapásai következtek, amelyek fokozódva, végre Mohács elé vitték az országot.

A XIV. században egyes elszaporodott nemes családok saját falvaikat egymás közt felosztották, úgy, hogy egy községből 2—4 is keletkezett.¹⁾ A hatalmas földes urak terjeszkedése folytán Baranyamegye a XV. században elérte legnagyobb területi kiterjedését és délfelé a Dráván túlért. A mai Szerém-Verőcze és Pozsegamegyék akkori vidékét javarészből a magyarság lakta teutonok, szászok és szlávok társaságában. A XV. század azonban egyszerűen végéig is vetette a megye terjeszkedésének. A Drávántúli rész volt az első, amely a félhold uralma alá került. A török folytonos betörései ezt a vidéket megfosztották a magyarságtól és helyébe a szlávokat észak felé szorították.²⁾ Ebben az időben gyökerezik a Dráva vidék elrácosodása. A XV. században idemenekült lakosságot is megtizedelte később a török haderő. Új szláv elem telepedett le, amely az elnéptelenedett községek egy részének új nevet adott, annyira, hogy a török kiűzetése után, a régi magyar falvak helyén többnyire új, szlávnevű falvakat találunk.³⁾ — Megjegyzendő azonban, hogy számos községnek, így kiváltképpen Nekcse és Podgorács vidékén már a XIV. század végén, illetőleg a XV. század elején is szláv neve van.⁴⁾

A magyarság színe-javát, amelynek gócpontja az ezidőben is magyar Pécs városa volt, a török rabló kalandok érzékenyebben nem érintették. 1494-ben még 108,000 lakosa volt Baranyamegyének. Elkövetkezett azonban 1526. augusztus 29-e, amikor Mohácsnál Baranyamegye mintegy 3100 derék fiát vesztette el.

1542-ben a megye a királyi regesztrum tanúsága szerint erősen megcsönkítva áll előttünk. A Drávántúl elveszett, valamint török

¹⁾ Így álltak elő az olyan nevű községek mint pld. Felső-Budmár, Kis-Harsány, Egyházas-Budmér stb. V. ö. *Németh* i. h. 300 l.

²⁾ U. o. 311. l.

³⁾ Pl. Pázmánfalva 1506-ban már Pazmanovc, Váralja Podgradj, Pálfalva Paulovc, Bodorfalva Budrovc, Körösfalva Krisovc stb. *Németh*, i. h. 312—313. l.

⁴⁾ 1407-ben Nekcséhez tartozik 63 község, ebből csak 19 magyar nevű; a Podgorácshoz tartozó 26-ból pedig csak 2. U. o. 347. l.

fenhatóság alá került a Duna melléke is, Dárda, Baranyavár vidékével és Mohácscsal fel egészen Duna-Szekcsőig ¹⁾

Az egész megye területét három járásra osztja Ferdinánd király regesztruma, amelyekhez összesen 280 község tartozik. 1543. július 10-én Pécsset is elfoglalja a török, s ettől kezdve Baranya megye egész területe — Szigetvár kivételével — török kézen van. A hódoltság másfél százados ideje alatt igen sok magyar nemes család elmenekült, kivándorolt Baranya megyéből s a török ezeknek lakóhelyeit felégette, birtokait pedig a maga számára foglalta le. Ilyen módon aztán a török uralom alá tartozott falvakat a XVI. századbéli török feljegyzések igen kicsinyeknek tüntetik fel.²⁾

Amidőn végre az 1687. aug. hó 12-én Nagy-Harsánynál vívott csata után Baranya végkép megtisztult a töröktől, a megye oly nyomorult állapotban volt, hogy községeinek legtöbbségében már csak 6—8 család lakott, a mi átlag 30—40 embernek felel meg. Pécs után Siklós, majd Dárda, Pellérd és Nádasd következtek, mint a legtöbb lakossal bíró községek; a többiek közt alig akadt olyan, amelyikben a lakosság száma 100—150-et meghaladott volna. Az „Országos Levéltár“-ban található 1696. évi összeírás szerint már csak mintegy 240 községe van Baranyának körülbelül 13,000 lakossal (2554 család), a mi a Szt. István korabeli lakosságnak mintegy tizedrésze. Az ekkor följegyzett községek közül ma már több nem létezik.³⁾ A megye lakosságának nagy része magyar, rácok összesen 44 községben laknak. Németek Pécssett és Pécsváradon találhatók; Pécsre ebben az időben az itt maradt és keresztény hitre tért török és bosnyák lakókhöz Európa minden részéből sok idegen jött. Többek közt „a német birodalom sváb kerületéből egész szállítmány jött“ mondja *Haus* „és 1691-ben *Vechy* főparancsnok által azon joggal ruháztatott fel, hogy különös bírót választhasson magának“. ⁴⁾ Voltak olyan községek is, a hol rácok és magyarok vegyesen laktak, ilyen pld. Laskó, Duna-Szekcső, Nádasd, Hidasd.⁵⁾

A rácság általában a Kozár és Udvard vidékéről Villány és Baranyavár irányában húzódó vonalon, a Duna mentén telepedett le; azonkívül egyes szigetekben Pétervárad környékén és a Hegy-

¹⁾ *Németh*, i. h. 409. 1.

²⁾ Pl. 1565-ben Szabolcshoz 22, Meszeshez 6, Úszöghöz 7, Nagy Árpádhoz 9, Megyerhez 17, Cserháthoz 12, Orfűhöz 5 ház tartozott. *L. Németh*, i. h. 419. 1.

³⁾ Pl. Pakos, Szt. Pál, Barki, Nyerges, Emény, Bekefa stb. *L. Németh*, 499. 1.

⁴⁾ *Haus*, i. h. 267. 1.

⁵⁾ *Németh*, 499. 1.

háton.¹⁾ „Látszik“ mondja Németh,²⁾ „hogy e vonalakon volt a nagy hadút, ez lett néptelen s így ezt foglalta el a rác népség“.

A XVII. század folyamán lassan-lassan kialakul a megye mai képe. A munkaerő központosítása végett számos kis falu egyesül egymással, nagyobb községek kezdik elfoglalni a régiak helyét, úgy, hogy a XVIII. század elejére Baranya vármegye teljesen elveszti hajdani képét. Ekkor már a mai községek legnagyobb része fennáll, sőt több elpusztult község újra életre kelt.³⁾

A török iga nyomai azonban még ekkor sem mosódtak el egészen. Ebben az időben (1700. és 1709.) a sok nyomorúságot még a dögvész is tetézi, amely rettentő mértékben szedi áldozatait. A lakosság nem tud adót fizetni, mert elemi csapások miatt kevés a termés, s a rácok Szlavóniába, a magyarok pedig Bácsmegyébe szöknek.⁴⁾ 1728. körül azután a kivándorlás ellensúlyozására a vármegyébe svábokat telepítenek. A bevándorolt svábok eleinte egy, majd utóbb kétévi adómentességet élveztek, a miért is 1726-ban 12 község fizet első ízben kisebb adót.⁵⁾

Hogy honnan került ez a német elem Baranya megyébe, azt biztosan nem tudjuk; az azonban kétségtelen, hogy csoportokban jött, s az egyazon vidékről való svábok egy helyre telepedtek. Az is bizonyos, hogy Baranya svábjainak őshazájaként Németországnak és Ausztriának úgyszólván valamennyi tartománya szerepel.⁶⁾

Zsidó alig volt megyénk területén egészen a XVIII. század végéig. E század nyolcvanas éveiben azonban Baranya megyében is elszaporodtak a zsidók.

Mindamellett, hogy a lakosság száma 1720 óta a bevándorlások révén nem csekély mértékben szaporodott, az elnéptelenedés még a XVIII. század végéig sem volt teljesen helyrehozható. 1750 körül mindössze 31 olyan helysége van a megyének, amelynek lakossága 15—20, 21 helység 20—30 lakossal, és 12 község 30—40

¹⁾ U o 500 l.

²⁾ U. o. 501 l.

³⁾ Békefa, Zsemenye, Vokány (Vákánya). L. Németh, 523. l.

⁴⁾ U. o 525. l.

⁵⁾ Fazekas-Boda, Kéménd, Szederkény, Szajk, Varasd, Nyomja, Himesháza, Szabar, Lipoda, Monostor. Nyárad és Nagyfalu. (Utóbbi kivételével ma is valamennyi német község) L. Németh, i h. 522. l.

⁶⁾ A legtöbb bevándorló ma már nem is tudja régi hazáját. A sváb lakoságnak csak kis része az, amely az összeköttetést előbbi hazájával mai napig fenn-tartotta.

lakossal tűnik ki. Az egyetlen nagyobb város Pécs, kisebb jelentőségűek Siklós, Mohács és Pécsvárad.¹⁾

A XVIII. század vége felé mégis annyira felszaporodott a megye lakossága, hogy a II. József elrendelte 1785-i első népszámlálás — ami különben hiányos volt — közel 184 ezer lelket állapított meg. Az 1805. évi újabb népszámlálás már 193,513 lakost állapított meg. Ettől kezdve a lakosság száma állandóan növekedőben van.

1839-ben 224,884 ²⁾, 1844-ben 234,262 ³⁾, 1846-ban 251,552 ⁴⁾, 1857-ben 264,250 ⁵⁾, 1870-ben 283,506 ⁶⁾, 1880-ban 293,414 ⁷⁾, 1890-ben 322,285 ⁸⁾, és végül 1900-ban 334,764 ⁹⁾ lakost állapított meg az összeírás. Hogy ez a tekintélyes számú lakosság miként oszlik el a megye területén, azzal a következő fejezet foglalkozik.

¹⁾ *Németh*, i. h. 575. l.

²⁾ A pécsi püspöki megyei névtár szerint.

³⁾ *Baranya múltja és jelene*. I. köt. 683. l.

⁴⁾ *Hunfalvy*, Magyarország viszonyainak statiszt. vázlata. (31)

⁵⁾—⁹⁾ Népszámlálási adatok.

III.

A település mai arculata.

A megelőző fejezetben igyekeztem vázlatosan a települések történetét előadni.

Hátra van még annak a megvilágítása, hogy az első és második fejezetben vázolt viszonyok és események minő kialakulást idéztek elő Baranyamegyében a népfajok és telepeik elhelyezkedését illetőleg napjainkban.

Mint láttuk, Baranyamegye újkora voltaképpen a XVIII. századdal veszi kezdetét, amikor az erősen megfogyott lakosság pótlására új fajnépeket állít a hatalom. Ez a korszak *Balogh* szerint a tömeges telepítéseké.¹⁾ A telepítéseknek pedig mindig meg van az a hátrányuk, hogy a betelepítettek nem választhatják meg szabadon azt a helyet, ahol élni és dolgozni akarnak, hanem kénytelenek előre megszabott területen letelepedni. Ezért igazat kell adnunk *Balogh*-nak, aki azt állítja,²⁾ hogy e jövevények elhelyezkedése a megye területén még ma sem tekinthető befejezettnek.

A telepek fekvését és alakját elsősorban gazdasági jellegük szabja meg.³⁾ Más feltételek mellett létesülhetnek állattenyésztő, mások mellett földművelő és ismét mások mellett pld. ipar- vagy bányatelepek. A telepek genezisének tekintve pedig hajlandó volnék megkülönböztetni: a) olyanokat, amelyeknek a megalapításánál a megélhetési viszonyok mérlegelésén kívül más, rendkívüli körülmény nem játszott szerepet és b) olyanokat, amelyek határozott célzattal, pld. szénbányászat létesítése végett, jöttek létre. *Ratzel* említi, hogy már a kultúra alacsony fokán álló népek is tömegesen felkeresik időközönként az oly helyeket, ahol hasznosítható termények nagyobb mennyiségben előfordulnak.⁴⁾ Tekintettel arra, hogy Baranyamegye

¹⁾ A népfajok Magyarországon, 315. l.

²⁾ U. O.

³⁾ *Hettner*, Die wirtschaftlichen Typen der Ansiedelungen, 93. l (26)

⁴⁾ *Antropogeographie*, 152. l.

ősidóktól fogva termékeny, gazdag terület volt, legkevésbé sem csudálkozhatunk tehát azon, ha már a magyarok bejövetelekor sűrűn lakottnak tudjuk. Megyénk őslakosai nomád pásztorok lehettek. A földművelés, amelyet az állattenyésztéssel együtt a megye gazdasági életében még ma is az első hely illet meg — későbbi keletű és hajnala a római hódítás korára esik.

A mezőgazdaság, szőlő- és erdőművelés, állattenyésztés és halászat mellett, ősrégi eredetű megyénkben a kézművesség, vagyis a házi ipar legkülönbözőbb ágai is. Gölöncserek pl. már a kőkorszakban voltak. A bányászat, amennyiben az agyagművességhez és később az építkezésekhez szolgáltatott anyagot, szintén korán gyökeret vert Baranya megyében. A szénbányászat ellenben, mint az első fejezetben láttuk, csak a múlt század derekán honosodott meg. Addig a szén értékét nem igen ismerték s így nem is keresték. A szénbányásztelepek tehát mint olyanok legújabban keletkeztek.

A kereskedelem ősi formája megyénkben is a cserekereskedés volt. A rómaiak és a vándorló népek korától eltekintve Baranya kereskedelmének első nyomaival a 9. század végén találkozunk, amikor is Pécs kegyura ¹⁾ a város határában a kereskedőktől már vámot szedett. A vámszedés lehetősége pedig élénk kereskedelmet feltételez, ami a rómaiaktól itt hagyott pompás utak segítségével bizonyára könnyen lebonyolítható volt. Szent-Istvántól kezdve a török uralom beálltaig Baranyamegye kereskedelme folyvást emelkedett. Sokat köszönhet a megye ebben a tekintetben III. Béla királynak, aki 1190-ben a pécsi püspökség területén lakó népnek az egész országban vámmentes kereskedést és szabad utazást biztosított.²⁾ A vegyes házbeli királyok alatt megyénk kereskedelme már a kivittel is meg próbálkozott és pedig oly sikerrel, hogy a XV. század második felében Pécs már kiterjedt terület kereskedelmi gócpontjává lett.

A török uralom bénító hatása után ismét fellendült az imént elhanyagolt kereskedelem és fokozatos fejlődés után a XIX. század elején tekintélyes kivitelre tett szert, ami nem csak az okszerűen vezetett kereskedelemnek, hanem a mezőgazdasági s általában a közgazdasági rendszer helyességének a zsinórmértéke. Kedvező hatással volt a megye kereskedelmi forgalmára Pécsnek a sz. kir. váro-

¹⁾ 890-ben Vitmár salzburgi érsek. Baranya múltja és jelene. I. 650. l.

²⁾ Baranya múltja és jelene. I. 656. l.

sok sorába való emelése, ami lakosságának III. Bélától nyert kedvezményeit újból megerősítette.¹⁾

A kivitel célpontja a múlt század elején kiváltképen Bécs, Stájerország és a déli tartományok (Velence) voltak. A kereskedést szárazföldön a fuvaros ipar, vizen pedig a Duna terjesztette. A XIX. század derekán Mohács a dunai forgalom egyik legnevezetesebb pontja, ahol évente 400-nál több hajó köt ki.²⁾ Ebben az időben *Fényes Elek* szerint ³⁾ a Pécs és Mohács közti áruszállítás évi mennyisége $3\frac{1}{2}$ ezer bécsi mázsát meghalad, Pécs kereskedelmi forgalma pedig ⁴⁾ közel 1.200,000 pengő forint csak a főbb kereskedelmi cikkekből.⁵⁾

A Baranya megyét ma átszelő vasútak felépítésével a megyei kereskedelem nevezetes lendületet vett az utóbbi évtizedek alatt. A megye a haladás jegyében lépte át a XX. század küszöbét s képe ma is a fejlődés színes eleveenségét tárja elénk.

E rövid visszapillantás után lássuk most megyénk telepeit, az elterjedést, a minőséget és a népfajokat tartva szem előtt. Egy tekintet Baranya megye mellékelt népsűrűségi térképére meggyőző bennünket arról, hogy a megye antropogeográfiai középpontja a Mecsekhegység, illetőleg Pécs környéke. Legyen tehát ez a kiindulási pontunk.

A középhegységek általában sűrűn lakottak; völgyeikben mindenkor szíves örömet telepedett le a tűzhelyet alapító nép. Sőt nem ritka eset az sem, hogy a középhegységek több lakost fogadnak magukba, mint az ezeket körülvevő termékeny síkságok.⁶⁾ Ez az eset áll fenn a Mecsekhegységben is. A dolog nyíttja hegységünk földtani szerkezetében rejlik. A nagyobb patakok ugyanis, amelyek széles völgyeket alkotva, a hegységbe mélyen beágodtak, változatos hordalékukkal a völgyek termőföldjét folytonosan javítják. A völgyi iszap, amelyben az erupciós kőzetek kilugzási, illetve mállási termékei előnyösen társulnak mészsókkal, a legkitünőbb televényt szolgáltatja, amely bő termőképességével a földművelés céljaira ön-

¹⁾ U. o. 652. 1.

²⁾ *Hölbling*, Baranya vármegyének orvosi helyirata. 113. 1. (28)

³⁾ Baranya múltja és jelene 652. 1.

⁴⁾ *Haas*, Baranya 83—84. 1.

⁵⁾ Jellemző a megye akkori virágzó kereskedelmére, hogy Hetény 1836-ban csupán szilvából tizezer forintot vett be (*Hölbling*, i. h.)

⁶⁾ *Ratzel*, *Anthrop.* 1. 186. 1.

ként kínálkozik.¹⁾ Az erdőségek tüzelő fát és építőanyagot, a tisztások legelőt, a termőföldet hordozó rétegek meszet és kitűnő építőkövet, a fiatalabb rétegek agyagot szolgáltatnak; a föld méhe pedig nagy mennyiségű szénert rejt magában. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a völgyekben az ember kész, természetes utakra talál, amelyekből az erózió a lehetőségig minden akadályt eltávolított s amelyeket csak birtokba kell vennie és irányát követnie, hogy a legkényelmesebb és a legrövidebb összeköttetések álljanak rendelkezésére — már is megtaláltuk a Mecsekhegységbeli telepek sűrű elhelyezkedésének magyarázatát. A telepek ugyanis kezdetben mindig a természetes utakat követik. Kiváló példa erre a dombovár-sádszentlőrinci-út, amelynek mentén a telepek hosszú sora helyezkedett el. Ez az útvonal az egyházbér-kishertelend-mánfa-szabolcsi úttal együtt ősbibnek látszik, mint pld. Pécestől Bonyhád felé vezető, amely mellett Pécestől Pécsváradig és Várkonytól Nádasdig nincs nevezetesebb telep. Utóbbi tehát nem véletlenül birtokba vett, hanem a szükséghez képest tervszerűleg épített út.

Pécs jelentősége az egyház erejében rejlik. A római hatalom erőssé tette Sopianae-t, amíg falai közt volt, de távoztával csak úgy megdőlt volna ez is az idők viharjaiban, mint a többi erősség, ha Szent-István körül nem bástyázza a hit falaival. Az is tény azonban, hogy Pécs olyan vidéknek a szívében fekszik, amely forgalmát sikeresen csakis e város közvetítésével bonyolíthatja le. Amint pedig az emberek átérzik az egymással való érintkezés szükségességét, közlekedés, forgalom indul meg telepeik közt. Ez azután városokat hoz létre, mondja *Ratzel*.²⁾ Így fejlődött Pécs is azzá, aminek ma látjuk.

Napjainkban az ősfoglalkozást hovatovább háttérbe szorítja a gyáripár, amely természeténél fogva mindig a középpontokat teszi otthonává. Minthogy pedig az ipár kis területet, de sok munkaerőt igényel, az ilyen középpontok mindig sűrű lakosságot feltételeznek, vagyis jobban mondva, idéznek elő. Ime, röviden azok a körülmények, amelyeknek Pécs centrális jellegét köszönheti.

A Mecsekhegység és dombvidéke megyénk területén 111 község hordozója (Pécsen kívül). Egy évszázad előtt a Mecsekhegységet

¹⁾ Hogy csak egy példát említsünk: Pécs hegyeinek évi bortermése az elmúlt század közepétáján (tehát még a filloxéra pusztítása előtt) a 80—100,000 akót is meghaladta.

²⁾ *Ratzel*, I. h. 153. 1.

még túlnyomóan magyarság népesítette be. A színmagyar helynevek tanuskodnak e mellett. Ma a magyar és német helységek keresztül-kasul fekszenek egymás sorain, darabokra szaggatva egymás nyelvterületét.¹⁾ A németség mindegyre terjed, a magyarság meg egyre fogy.²⁾ Magyar többség kezén ma már mindössze 61 község van, míg a németén 49, s horvát kézen kettő. Legelterjedtebb még a Magyarság a Mecsekhegység délkeleti lejtőjén, az Ormánság felett, a honnan a baranyai víz mentén (sásdi völgy) többszörös megszakítással felnyúlik Dombóvárig, s itt a kaposmenti magyarsággal érintkezik. Az elterjedés fővonala a következő pontokkal érzékíthető: Magyarszék (651 l.), Mánfa (689 l.), Bodafa (417 l.), Szabolcs (3931 l.), Pécs (43,982 l.), Magyar-Ürög (451 l.), Patacs (752 l.), Cserkút (382 l.), Töttös (491 l.), Bakonya (546 l.), Boda (664 l.), Cserdi (335 l.), Megyefa (662 l.). Itt megszakítás áll be és néhány német falú ékelődik közbe. Ezek: Hetvehely (532 l.), Okorvölgy (144 l.), Abaliget (744 l.), Orfű (289 l.), Rákos (244 l.), Tekeres (167 l.).

Ismét magyar azután Szent-Katalin (368 l.), Husztót (241 l.), Kovácéna (277 l.), Karácodfa (109 l.), Kis-Hajmás (475 l.) és Szatina (200 l.); Felső-Mindszent (871 l.), Godisa (394 l.) német, majd Gyümölcsénytől (233 l.) kezdve felfelé Hörnyék (422 l.), Sásd (821 l.), Vázsnok (276 l.), Vásáros-Dombó (743 l.) stb. egész Jagonakig (11171) magyar, a magyar Mocsolád (750 l.) a Baranya-csatornába ömlő Bikalpatak mellett teljesen elszigetelten áll a németség közt, hasonlóképen Magyar-Egregy (1277 l.), Kárász (529 l.), Vékény (309 l.), Császa (573 l.) és Szászvár (1706 l.) is³⁾ a hegyhát és a bonyhádi völgy szögletében.

A nagy sváb elterjedtség a Karasica völgyből észak és északnyugat felé nyúlik a tolnai hegységbe, útközben a Mecsek keleti szárnyát s a Zengővár mögött a Hegyhatat érintve és innen a Kapos-csatornáig⁴⁾ terjed.

A németség főelterjedésében tehát a Mecsek keleti tagját öleli körül Pécsvárad (2741 l.), Nádasd (2484 l.), Nagy-Mányok (Tolna-megye), Tófű (300 l.), Ráckozár (1266 l.), Bikal (1050 l.), Mágocs (3620 l.), Szárász (317 l.), Nagy-Hajmás (1160 l.) és Mekényes

¹⁾ Balogh, i. h. 329. l. (7)

²⁾ Az utóbbi ötven év alatt 14 magyar község népessége fogyott meg ezen a vidéken, ami részben az átkos egy gyermekrendszer következtése. L. Bátky, Magyarország Néprajza 210. l. (9)

³⁾ Három tolnamegyei magyar falúval együtt. L. Balogh, i. h. 329. l.

⁴⁾ Balogh, U. o.

(1224 l.) irányában. Ez a nagy sváb medence nyugat felé egy kisebb német öböllel áll összefüggésben, amely a Mecsek szívében Komló (988 l.), Szopok (258 l.), Jánosi (1510 l.) és Battyán (207 l.) községeket foglalja el és a baranyai csatornán át magyar községek közt tör magának útat Somogy megye felé. Megemlítendő két horvát sziget: Magyar-Sóros és Nagy-Kozár Pécstől délkeletre.

Ha végig tekintünk a Mecsekhegység és dombvidéke telepein, szembeötlő a nagy lakossággal kitűnő helységek hiánya. Az idetartozó három közigazgatási járás Pécstől eltekintve együttvéve sem tud egynél több olyan községet felmutatni, amelyben a lakosok száma a 3000-et meghaladná (Mágocs: 3620 l.). 2000-nél több lakosa van a magyar községek közül Hosszúheténynek (2513), a németek közül Pécsváradnak (2741), Hidasnak (2486), Nádasnak (2484) és Véméndnek (2255).

1000-en felüli lakossága van 10 magyar és 9 német fajtöbbségű községnek.¹⁾ Mint mondtam, a magyarság folyvást fogy a Mecsekhegységből s ez az oka annak, hogy a legnépesebb községeket úgyszólván kivétel nélkül német kézen látjuk. Örvendetes kivétel Kaposszekcső (1488 l.) és Csikóöttös (1467 l.), ahol a magyarság 1890-től 1900-ig, tehát rövid 10 év alatt ismét többségre tett szert. Pécs e három járás²⁾ magyarságának több mint egy harmadát összpontosítja magában. Abszolút többsége a magyarnak azonban alig van már a Mecsekhegység vidékén, sorsát a csapások, a saját könnyelműsége és főként az új német elem kitartó szívóssága előre megpecsételték.³⁾ Legsűrűbb a lakosság magyar részről (Pécsen kívül) Németürög határában, ahol 0 2 négyzetkilométernyi területen 328 embernek van otthona; ez 1640 lakosnak felelne meg négyzetkilométerenként. Sűrűn lakott magyar vidék Szabolcs (300 l. 1 km²-en), Szentkút (km²-ként 213 l.), Sásd (180), Kaposszekcső (173), Szászvár (115), Somogy (102) és Vasas (100) határa is, míg a többi magyar községek lakosságának a területhez viszonyított átlagszáma 100-on alul marad. Német részről Rácmecske vidékén találjuk a legsűrűbb lakosságot (409 lakossal km²-ként); ezt megközelíti Pusztafalu (317); majd sorra következnek Kishertelend

¹⁾ A magyarok: Csikóöttös, Kaposszekcső, Magyaregregy, Szászvár, Szécsény, Vasas, Berkesd, Kiskozár, Pellérd, Somogy; a németek: Gödre, Mckényes, Nagyhajmás, Ráckozár, Rácmecske, Bozsok, Himesháza, Kéménd és Rácpetre.

²⁾ Hegyháti, pécsi és pécsvárad.

³⁾ Ebben a 3 járásban a legutolsó népszámlálás 87957 magyart, 62879 németet, 6941 horvátot, 903 szerbet és 2350 egyéb anyanyelvűt állapított meg.

(218), Gyód (172), Áta (110), Hird (108), Palé (105) és Hidor (105). Legritkább a lakosság Véménd környékén (18 lakos km²).

A Mecsekhegység és dombvidékének közgazdasági képe eléggé egyszerű. Pécsről eltekintve, ahol a lakosságnak majdnem fele iparos és kereskedő, a népesség nagyobb része (1:1·2) földműveléssel, állattenyésztéssel s az ősfoglalkozások egyéb ágaival gondoskodik megélhetéséről, amelyek az emberi társadalomra nézve mindenkor a szaporodás, a függetlenség és az erkölcsi haladás legfőbb biztosítékai voltak.¹⁾ És ha tekintetbe vesszük azt, hogy vidékünk ipara és kereskedelme javarészt a mezőgazdaság szolgálatában áll, akkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy a Mecsekhegység területén napjainkban is az őstermelés uralkodik mindenenek felett.

Második helyen áll az ipar, amely a lakosságnak közel egy ötödét foglalkoztatja.²⁾ A gyáripar alig számbavehetően csekély kivétellel Pécsen összpontosul. A mezőgazdasági és a személyes házi ipar ellenben egyenletesen oszlik meg a vidék telepei közt. Ezért inkább a negatív adatok érdemelnek említést; amilyen pld. Kisbeszterce (267 l.) és Gyümölcsény (233 l.) a hegyháti járásban, ahol csak 1—1 iparos van és még inkább Karácodfa (109 l.), Kisbattyán (207 l. és) Tarrós (294 l.); utóbbiak a helybéli ipart teljesen nélkülözik. Nevezetesebb vidéki ipartelep a német Mágocs (3620 l.), ahol a lakosság egy hatoda iparos és a magyar Szászvár (1706 l., $\frac{1}{6}$ -e iparos). A pécsi járásban Hosszúhetény (2513 l.) és Szabolcs (3931 l.) tűnik ki iparával, míg Keménygadányban (186 l.) egyetlen iparos sincs. Végül a pécsváradi kerületben Püspöknádasd (2484 l.) és Pécsvárad (2741 l.) lakosságának egy negyed része él iparosságból. Láthatjuk ezekből az adatokból, hogy ipar csak ott fejlődik, ahol nagyobb társulások fordulnak elő, amit viszont úgy is kifejezhetünk, hogy csekélyszámú lakosság nagyobb ipari tevékenységet nem fejthet ki.

A kereskedelem ma már mindenben lépést tart az iparral. A becsületes termelő mindig és mindenütt kész piacra talál s ennek felkeresésében minden irányban vezető, kitűnő állami utak és vasutak támogatják.³⁾ A vasutaknak természetesen Pécs a csomópontja, ahonnan Mohács, Budapest és Barcs felé ágaznak el a fővonalak.

¹⁾ *Le Play*, „Reforme sociale en France“ és „A munkásviszonyok reformja“ 53. l. (54—55).

²⁾ Ebbe a viszonyszámba Pécs iparosai is bele vannak értve.

³⁾ A pécs-varasdi állami úton kívül Baranya vármegye közut-hálózata a XX. század első éveiben közel $\frac{1}{2}$ millió kilométerre rúg.

Minthogy a kereskedelem az őstermelésből és az iparból táplálkozik — ez a kettő pedig elválaszthatatlan egymástól —, nem adhatunk teljesen igazat *Le Play* ama tanításának, amely szerint a kereskedő a természeti viszonyoktól jóformán független.¹⁾ Meg kell emlékeznünk a Mecsekhegység bányászatáról is. Baranya vármegyében mintegy 12000 bányász (kereső és eltartott) talál alkalmazást, akiknek a legnagyobb részét a Mecsekhegység szénbányái foglalkoztatják. Az első fejezetben ismertetett széntelepek rendkívül nagy mennyiségű szenet rejtenek magukban. Az összes bányavállalatok évi termelése meghaladja a 7 millió métermázsát, ami métermázsáját átlag 1 koronával számítva tekintélyesen emeli a Mecsekhegység vidékének értékforgalmát. Pécs lakosságának egy tized része él bányászatból. Pécs után a legnevezetesebb bányatelep Mecsekszabolcs és Somogy (1386 l.), ahol a népesség $\frac{2}{3}$ -da foglalkozik szénbányászattal. Nevezetes bányatelep Vasas (1512 l.) is (a nép $\frac{1}{2}$ -e bányász), továbbá Hosszúhetény (a nép $\frac{1}{4}$ -e bányász) és Hird (a nép $\frac{1}{5}$ -e bányász). A hegyháti járásban Pécsbudafa (417 l.) és Szászvár (1706 l.) lakosságának egyharmada, Komlóénak (488 l.) fele, Mánfáénak (689 l.) egy negyede, Császtáénak (573 l.) kettőtöde és Magyar-egregyének (1277 l.) egyhatoda bányász. A pécsváradi járásban két kisebb bányatelep van: Hidasd és Püspöknádasd. A szénbányászat mellett nem kicsinylendő keresetforrás a kő- és agyagbányászat sem. A Mecsekhegységben évente mintegy 30,000 köbméter mészkövet, dolomitot, homokkövet, bazaltot és gránitot fejtenek,²⁾ nem is szólva a Pécs környékén és egyebütt előforduló kitünő minőségű hóálló agyagokról,³⁾ amelyek nemcsak a gölöncsérek háziiparához, hanem a legfinomabb majolikagyártáshoz is kitünő anyagot szolgáltatnak.

Az imént elősorolt keresetforrások a mecsekvidéki lakosságnak közel $\frac{5}{6}$ -od részét foglalkoztatják; ami népesség ezen felül marad, megoszlik a véderő, a hivatalnoki kar, a különféle cselédség és az ismeretlen foglalkozásúak között. Mint az előadottakból látszik, a Mecsekhegység lakosságának meg van a módja a biztos megélhetésre. És mégis lelketlen külföldi ügynökök csábító ígéretei és a szociális mozgalmak folytán újabban olyan vidékekről is, ahol biztos,

¹⁾ *Le Play*, A munkásviszonyok reformja. 91. l. (55).

²⁾ *Schafarzik*, A magyar korona országai területén létező kőbányák stb. 26—40. l. (79).

³⁾ *Kalecsinszky*, A magy. korona országainak megvizsgált tűzálló agyagjai (39).

jó keresetet találna, nagyobb számmal vándorol ki a lakosság.¹⁾ Ez különösen a Mecsekhegység bányászlakosságára vonatkozik, amely ma már tömegesen, családotól vándorol ki a megyéből. 1902-ben a kiadott útlevelek száma a százat meghaladta.²⁾ És hány család vándorol ki útlevél nélkül! A baj orvoslást igényel; mert ha az elnéptelenedés veszélye itt még nem is fenyeget, a kivándorlás súlyos következményei máris előre vetik árnyékukat. Az olyan esetekben például, amidőn csak a családfő vándorol ki hosszabb időre, a család elveszti fenntartóját és törvényes fejét; ami a családi kötelék meglazulását, az erkölcsök sülyedését és végeredményben az anyagi romlást vonhatja maga után.

Részben a Mecsek hegyszeréhez tartozik a Karasica völgye is. A Karasica a megye északkeleti sarkában ered, ott, ahol a Mecsek a tolnai dombokkal érintkezik. Előbb délnyugatnak folyik majd a siklói hegycsoport keleti lába alatt keletnek, s végül Baranyavár tájékán északkeletnek fordul, hogy azután Kiskőszeg felett a Dunába ömöljék. Hosszú, széles talpú völgyét 71 község népesíti be, amelyek közül 24 még a pécsváradi, 15 pedig a pécsi járáshoz tartozik. A telepök abszolút többsége (49) a svábság kezén van és a mecseki hegyhát keleti részének közvetítésével a tolna-megyei német községekkel érintkezve, nagy, egységes medencét alkot. E medence alapja és gerince a Karasica völgye.³⁾ Hidastól és Nádasdtól lefelé a német községek hosszú sora jelzi a németség elterjedését, javarészből a völgy bal oldalán ugyan, de Nagy- és Kis-Budmér tájékán átnyúlva a jobboldalra is. Ó-Bánya (358 l.), Varasd (372 l.), Pusztafalu (130 l.), Rácmecske, Lovász-Hetény (475 l.), Fazekas-Boda (415 l.), Geresd (754 l.), Szellő (383 l.), Maráza (738 l.), Kéménd (1093 l.), Hidor (353 l.), Olaszi (597 l.) és Szederkény (707 l.) német községek a pécsváradi járáshoz, Devecser (238 l.), Rácpetre, Nagy-Budmér (526 l.) és Kis-Budmér (370 l.) pedig a pécsihez tartoznak. Közbelelőtt egy horvát sziget: Kátoly (712 l.).

A magyarság az Ormán róna és Pécs vidéke felől a Karasica völgyéig terjed és ott 14 községgel ennek jobb oldalára szorítkozik. Püspök-Szt.-Erzsébet (723 l.), Kékesd (554 l.), Szilágy (704 l.), Pereked (422 l.), Berkesd (1288 l.), Ellend (578 l.) a pécsváradi, a többi magyar község: Kis-Kozár (1028 l.), Mislény (426 l.), Lothárd

¹⁾ *Thirring*, A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság, 122 l. (85).

²⁾ U. o. 123. l.

³⁾ *Balogh*, Népfajok 325. l.

(654 l.), Egerág (873 l.), Herend (415 l.), Magyar Peterd (601 l.), Gyula (194 l.) és Belvárd (736 l.) a pécsi járáshoz tartoznak. Személy (609 l.) és Birján (736 l.) horvát községek.

A nagy német medence a Karasica-völgy baloldalán lejjebb terjed a baranyavári hegyek felé. Túlnyomóan német vidék ez, amelyet a mohácsi járásban Liptód (853 l.), Versend (1362 l.), Szajk (819 l.), Német-Bóly (2946 l.), Rác-Töttös (1260 l.) és Pócsa (395 l.), a baranyavári járásban Villány (2473 l.) és Herczegszentmárton (303 l.) vidéke, majd Magyar-Bóly (1446 l.), Lapáncsa (441 l.), Ilocska (579 l.), Lipova (1066 l.), Iván-Dárda (2904 l.), Monostor (1720 l.), Bán (2472 l.) és Kisfalud (1450 l.)¹⁾ jeleznek.

Horvát közbetelepülés Lőcs (1111 l.), Benge (516 l.) és Baranyavár (1405 l.). A hajdan itt széltében elterjedt szerbség haldoklik ezen a vidéken²⁾ és régi virágzásának romjaként ma már csak egy kis községet tudott megmenteni. Sárók ez (520 l.), amelynek lakossága még $\frac{3}{5}$ -ében szerb. Ennek a községnek a népessége azonban szintén fogy. A magyar elem a Karasica bal oldalán teljesen háttérbe szorult. Az utolsó magyar község a Karasica völgyében (szintén a jobboldalon) Bodola (1315 l.), a baranyavári hegyek északi lejtőjén.

Látjuk a fentiekből, hogy amíg a Karasica felső folyását úgyszólván kivétel nélkül csekély népességű kis telepek jellemzik, addig Liptód, Versend és Német-Bóly vidékétől lefelé, jómódu, népes és nagyobb méretű községekkel találkozunk. Legsűrűbb a lakosság a bortermelő Villány vidékén (167 l. 1 km.²), Bodola tájékán (145) továbbá Német-Bóly (117 l.) Sáros (112) és Lapáncsa (103) környékén, valamint hogy a többi részeken sem igen sülyed a népsűrűségi viszonyszám a harmadik fokozat (40—60) alá. Mellékelt térképem ezeket a települési viszonyokat eléggé jól érzékíti, ámbar a számításnál a községhatárt véve alapul, a valóságnak teljesen meg nem felelhet.³⁾

A Karasica völgyének gazdasági földrajzi viszonyairól a Mecsek hegységről mondottak után újat alig mondhatok. Iparával kitűnik Iván-Dárda, Villány és Német-Bóly.

Nézzük már most a települést a Duna völgyében.

Egy pillantást vetve a mellékelt térképre, azonnal szembeötlik,

¹⁾ A mohácsi járásban.

²⁾ Balogh, i. h. 325 l.

³⁾ V. ö. *Beluleszko*, Az Alduna vidékének település földrajzi viszonyai 40 l.

hogy a Duna jobb partján megyénk területére csak öt község (Duna-Szekcső, Bár, Mohács, Kölked, Kis-Kőszeg) esik, holott a baracskai öreg Duna balpartjához a bácsbodrogmegyei községek hosszú sora támaszkodik, sőt lejjebb az egyesült Duna balpartján is van az Alföldnek egy nevezetes helysége: Apatin. Ennek az okát abban a körülményben látom, hogy a délnek folyó Duna hullámai inkább a jobb partot mosván, ezt az elöntés veszélye is jobban fenyegeti.

A jobboldali telepek tehát ösztönszerűleg elhúzódtak a hatalmas víz útjából, míg a Duna balpartján teljes biztonságban épülhettek sorra a községek a víz közvetlen közelében is. *Ratzel* felfogása, amely szerint a legtöbb telep a nagy folyók mentét keresi fel¹⁾, a jelen esetben tehát némi módosulást szenved, amennyiben az ember előrelátó ösztöne a maradandót legtöbbször elébe helyezi pillanatnyi érdekeinek. Ez azonban csak a Duna partjára és nem a völgyére vonatkozik. A Dunavölgy megyénk területén 36 helység hordozója, amelyek közül 17 német, 15 magyar és 4 horvát fajtöbbséggel tűnik ki. Abszolút többségre tehát mindeddig egyik sem tett szert.

A Dunamellék a Karasica és a Dráva torkolata közt évszázadokon át ingoványos öntésterület volt és ma, amidőn a vizeket a főhercegi hitbizomány már szabályozta, részben még mindig az.²⁾ Az ármentesített területen létesült két német telep: Albertfalu (1208 l.) a Duna mellékén és Jenőfalva (365 l.) a Dráva partján. A hitbizomány egy harmadik faluja: Hercegszöllős, amelyet eredetileg szerb telepesek népesítettek be, már a múlt század közepén megmagyarosodott, mert körülötte 11 népes, régi magyar telep fekszik.³⁾ Ezt a magyarságot a XVIII. századbeli telepítések teljesen elzárták az ormánsági nagy magyar nyelvmedencétől, úgy, hogy most már szigetszerűen különváltan áll. Ezek a magyar községek, amelyeknek egyikét: Kiskőszeget (2555 l.) a magyarság a szerbektől hódította el, a következők: Kopács (1252 l.), Bellye (1210 l.), Daróc (1088 l.), Laskó (1781 l.), Hercegszöllős (2558 l.), Keő (390 l.), Karancs (1680 l.)⁴⁾, Sepse (1075 l.), Csúza (1130 l.) és Vörösmart (2419 l.), valamennyi a baranyavári járásban. Horvát szigetek e kis magyar medence északi peremén Darázs (2238 l.) és Hercegmárok (1310 l.), azelőtt szerb községek; ma a magyarság mindjobban tért foglal

¹⁾ Anthropogeogr. I. 156. l.

²⁾ *Balogh*, Népfajok, 322. l.

³⁾ *Balogh*, U. o.

⁴⁾ Magyar népessége fogyóban van.

benntük; nemkülönben Izsóp (1723 l.) és Dályok (1928 l.) is. Ezek már a mohácsi járás területére esnek. Innen felfelé Udvar (340 l.) és Majs (1910 l.) vidékétől Véménd és Somberek környékéig a német elem az uralkodó. 15 német község esik erre a területre; az említettekén kívül Nagy-Nyárad (1904 l.), Lancsuk (2171 l.), Barbarc (1380 l.), Kis-Nyárad (568 l.), Szabar (920 l.), Doboka (182 l.), Rácgörcsöny (647 l.) és Bár (701 l.).

E német elterjedtség közt mint megannyi sziget emelkedik ki: Kölked (867 l.), Mohács (15,832 l.), Duna-Szekcső (5607 l.) és Szebény¹⁾ (1255 l.), valamennyi erős magyar fajtöbbséggel kiváló telep. Szebény alig fél száz éve lett magyarrá, addig sváb falu volt.²⁾ Borszok (1740 l.), Szür (631 l.), Himesháza (1619 l.) és Püspök-Márok (581 l.) dunamelléki német községek már a pécsváradi járás területére esnek. Látnivaló, hogy ha nem is közvetlenül a Duna partján, de völgyében annál inkább népes községek keletkeztek. A vidék elég sűrű népessége majdnem kizárólag őstermeléssel foglalkozik; amelynek különféle ágai mellé itt mint fontos kereseti forrás a halászat sorakozik. Legnevezetesebb halászati központ Kiskőszeg, ahol a lakosságnak majdnem egytizede halászatból él. Iparával és kereskedelmével kiválik Mohács, Pécs után a megye legfontosabb helysége és a vízi közlekedés középpontja; másodsorban Duna-Szekcső, Kiskőszeg és Hercegszöllős. Iparos nélkül nincs egyetlen község sem. Legsűrűbb a lakosság a német Udvar tájékán (295 l. 1 km²-en). Százon felül van a sűrűségi viszonzszám, ezen kívül Dályok (173), Albertfalva (141) és Kiskőszeg (116) vidékén. Legritkábban lakott terület: Hercegszöllős (18), Daróc (22) és Darázs (24) környéke.

Visszatérve a Dráva torkolatához, induljunk most ennek a völgyében felfelé. Látnivaló, hogy a baranya-szentlőrinci és siklósi folyamszakasz partvidékét a magyar községek szakadatlan sora foglalja el.³⁾ A túladunai nagy magyar nyelvterület Somogy felől mélyen benyúlik Baranyába és egyrészt az Ormánságon túli széles öböllel véget ér. A magyarság egy tiszta, széles ága lenyúlik azonban a Dráva balpartja mentén egészen Dráva-Szent-Márton (961 l.) és Old (545 l.) vidékéig. A Dráva baranyai szakaszának kilenczederésznél nincs egyetlen horvát község sem, tehát e folyónak *Ratzel*

¹⁾ Már a pécsváradi járás területén.

²⁾ *Balogh*, i. h. 322. l.

³⁾ *Balogh*, i. h. 317.

felfogásával ellentétben népválasztó jelentőséget kell tulajdonítanunk.¹⁾ Német község csak a baranyavári Dráva-szakasz mentén van néhány, a karasicavölgyi németség kifutójaként. Ezek Kis-Dárda (249 l.), Dárda (2904 l.), Laskafalu (1477 l.), Keskend (547 l.), Kácsfalu (2280 l.) és Beremend (2128 l.), utóbbi kivételével, amely már a siklósi járáshoz tartozik, valamennyi a baranyavári járás területén. Népeességük növekedőben van.

Mintegy félszázaddal ezelőtt még 6 szerb faluja is volt ennek a vidéknek. Ma a szerb nyelv-szigetek száma háromra olvadt; ezek közül kettőnek, Kásádnak (752 l.) és Torjácnak (770 l.), a lakosai r. kath. sokácok, míg a harmadik, Bolmány (2032 l.) óhitű szerbek kezén van. Szlavoniai horvátok csak két kis községben vannak többségben, ezek: Petárda (1066 l.) és Dráva-Szent-Márton (961 l.), mind a kettő a siklósi járás területén. Ámbár az említett horvát és szerb telepek maguk is szigetekként tekintendők, mégis egy kis magyar községet zárnak körül. Ujbezdán ez (608 l.) amely a XIX. század második felében létesült. A Drávavölgy többi 42 magyar községét idegen elem nem szakítja meg. Tiszta fajú, de kevés számú kalvinista magyar népesíti be ezt a területet, amelynek telepei közül csak kettőnek van 1000-nél több lakója. Csak a nagyobbakat említem meg: Matty (597 l.), Harkány (716 l.), Dráva-Palkonya (716 l.), Szaporca (523 l.), Rád (654 l.), Kóros (717 l.), Hérics (669 l.), Vajszló (1254 l.) a siklósi, Oszró (647 l.), Kis-Csány (551 l.), Piskó (547 l.), Zalata (862 l.), Iványi (601 l.), Sellye (1840 l.), Bogdácsa (1000 l.) és Kákics (550 l.) a szent-lőrinci járás területén tekinthetők olyanokként. A nép java ereje Szlavoniába vándorol²⁾ s mint szomorú jelenséget kell megemlítenem, hogy a Dráva völgyében hét magyar község³⁾ népeessége fogyott meg félszáz év alatt. Legsűrűbb a népeesség Ujbezdán határában (490 l. 1 km²-en), azután Old (321 l.) és Matty (284 l.) környékén; a legritkább Páprád (27 l.) és Torjác (29 l.) vidéken.

A lakosság kizárólag őstermelő; iparos van ugyan elszórtan mindenütt, nagyobb számmal azonban csak Beremenden, Vajszlón és Sellyén.

A nagy magyar nyelvmedence a siklósi hegycsoport alatt veszi kezdetét 14 magyar községgel, amelyeknek a filloxéra okozta puszt-

¹⁾ Anthropogeogr. I. 284. l.

²⁾ Balogh, i. h. 317. l.

³⁾ Ipacsfa, Dráva, Palkonya, Csehi, Csepely, Szerdahely, Sainod, Nagy-Csány.

tulását csak lassan és nehezen tudja helyreállítani a szőlők újraültetése. Folyvást apad e vidék magyarsága, bár most már talán nem olyan nagy mérvű a Szlavoniába való kivándorlás, mint annakelőtte. Ötven év alatt 4 község népessége fogyott (Viszló, Márfa, Csarnóta, Kis-Tótfalu), közülök Viszló elvesztette lakosságának felét¹⁾. Legnevezetesebb községe a siklósi hegycsoport vidékének Siklós, iparával is kitűnő nevezetes középpont, közel ötezer (4967) lakossal, akiknek öthatodrésze magyar. Nagyobb telepek még Nagy-Harsány (1195 l.), Bisse (730 l.), Viszló (701 l.), Gyüd (700 l.) és Kis-Harsány (577 l.). A siklósi hegyek északkeleti lejtőjéhez Villány felől a Karasica völgybeli németség egy öble nyúlik be nyugat felé, öt növekedőben levő községgel. Ezek Vokány (1385 l.), Német-Palkonya (511 l.), Iván-Battyán (434 l.), Jakabfalu (403 l.) és Kövesd (462 l.). Legsűrűbben lakja a magyarság Nagyfalu és Szava határát. Az előbbiben 492, az utóbbiban 440 lakos jut egy négyzetkilométerre; vagyis helyesebben szólva, ennyit táplál egy km² termőföld. Siklós környékén 115 lakos esik egy km²-re. A lakosság kilenctizedrésze őstermelő.

A pécsi és a siklósi hegycsoport közt veszi kezdetét a baranyai magyarság főfészke: az Ormánság, amely innen nyugat felé a somogyi határig terjed. Termékeny földjét a magyarság 58 községgel építette be, amelyek azonban kicsinyek és népszámuk fogyóban van. 17 faluban fogyott itt meg az utolsó félszázad alatt a lakosság, ami a Szlavoniába irányult kivándorlás szomorú következménye²⁾. Oka *Balogh* szerint a gazdasági válság és a kötött birtokok, amelyek miatt a nép nem juthat földhöz. Itt a szociális reformok ugyancsak elkelnének. A Pécs alatti horvát medencéhez az Ormánság területéről is tartozik hét község: Kökény (690 l.), Udvar (674 l.), Pogány (937 l.), Szökéd (596 l.), Németi (423 l.), Szalánta (799 l.) és Áta (367 l.); utóbbi kivételével, amelyet a magyarságtól hódított el a horvát elem, azelőtt valamennyi sokác telep.

A németség veszedelmesen terjed a Karasica mellékéről az Ormánság felé és félő, hogy egykor — mint a Mecsekhegységben — úgy itt is túlsúlyra tesz szert. Ma még csak egy község: Gyód (449 l.) van ezen a vidéken a németség kezén.

Az összes Ormánsági telepek közt csak négy van olyan, amely ezernél több lakossal bír. Legnagyobb községe az Ormánságnak

¹⁾ *Balogh*, i. h. 320. l.

²⁾ *Balogh*, Nép-fajok, 319. l.

Szent-Lőrinc (2354 l.), az egyetlen hely, amely némileg iparával is kitűnik. Vasúti találkozó pont, s így van jövője. Szent-Dienes (1078 l.) és Dénesháza (1022 l.) a szent-lőrinci, Pellérd (1503 l.) a pécsi járás területére esik. 500-nál több lakosa van 18 községnek. Okorág (938 l.), Szabad-Szent-Király (851 l.), Szent-Iván (746 l.), Sumony (710 l.), Baksa (683 l.), Téseny (673 l.), Nagy-Bicsérd (649 l.), Szent-Gál (634 l.) és Nagy-Peterd (616 l.) a szent-lőrinci és Göröcsöny (743 l.) a pécsi járásban a nevezetesebbek. A többi 36 község mind apró; van olyan is, amelyiknek csak 100 lakosa van (Párdány).

Legsűrűbb a lakosság a német Gyód tájékán (172 l. 1 km²-en) ezenkívül csak a horvát Áta határában haladja meg a sűrűségi viszonyszám a százat (110), a magyar vidéken, mikép a tércépből is kiviláglik, mindenütt ez alatt marad. Az Ormánság népe kizárólag őstermelésből él.

Megyénk építkezése a falvak formáját tekintve, eléggé egyöntetű. A községek általában az utcás falvak típusához tartoznak.

A legrendesebb községeket, s a legszebb parasztházakat a sváboknál találjuk¹⁾. A módosabbak házai ma már többnyire téglából épülnek, vályogot csak a szegényebb elem használ. A magyarságnál — mint ősi építkezési mód — el van terjedve az u. n. fecskerakás és az üstökös ház²⁾. Deszkák között, tömással vagy sövényfonással is építkeznek. A legszegényebb nép a Mecsek alján a lösz-lakásokat sem veti meg.

¹⁾ *Bátky*, Magyarország néprajza, 187. l.

²⁾ *Bátky*, U. o. 187—189. l.

tulását csak lassan és nehezen tudja helyreállítani a szőlők újraültetése. Folyvást apad e vidék magyarsága, bár most már talán nem olyan nagy mérvű a Szlavóniába való kivándorlás, mint annakelőtte. Ötven év alatt 4 község népessége fogyott (Viszló, Márfa, Csarnóta, Kis-Tótfalu), közülök Viszló elvesztette lakosságának felét¹⁾. Legnevezetesebb községe a siklósi hegycsoport vidékének Siklós, iparával is kitűnő nevezetes középpont, közel ötezer (4967) lakossal, akiknek öthatodrésze magyar. Nagyobb telepek még Nagy-Harsány (1195 l.), Bisse (730 l.), Viszló (701 l.), Gyüd (700 l.) és Kis-Harsány (577 l.). A siklósi hegyek északkeleti lejtőjéhez Villány felől a Karasica völgybeli németség egy öble nyúlik be nyugat felé, öt növekedőben levő községgel. Ezek Vokány (1385 l.), Német-Palkonya (511 l.), Iván-Battyán (434 l.), Jakabfalu (403 l.) és Kövesd (462 l.). Legsűrűbben lakja a magyarság Nagyfalu és Szava határát. Az előbbiben 492, az utóbbiban 440 lakos jut egy négyzetkilométerre; vagyis helyesebben szólva, ennyit táplál egy km² termőföld. Siklós környékén 115 lakos esik egy km²-re. A lakosság kilenczederésze őstermelő.

A pécsi és a siklósi hegycsoport közt veszi kezdetét a baranyai magyarság főfészke: az Ormánság, amely innen nyugat felé a somogyi határig terjed. Termékeny földjét a magyarság 58 községgel építette be, amelyek azonban kicsinyek és népszámuk fogyóban van. 17 faluban fogyott itt meg az utolsó félszázad alatt a lakosság, ami a Szlavóniába irányult kivándorlás szomorú következménye²⁾. Oka *Balogh* szerint a gazdasági válság és a kötött birtokok, amelyek miatt a nép nem juthat földhöz. Itt a szociális reformok ugyan csak elkelnének. A Pécs alatti horvát medencéhez az Ormánság területéről is tartozik hét község: Kökény (690 l.), Udvar (674 l.), Pogány (937 l.), Szökéd (596 l.), Németi (423 l.), Szalánta (799 l.) és Áta (367 l.); utóbbi kivételével, amelyet a magyarságtól hódított el a horvát elem, azelőtt valamennyi sokác telep.

A németség veszedelmesen terjed a Karasica mellékéről az Ormánság felé és felfő, hogy egykor — mint a Mecsekhegységben — úgy itt is túlsúlyra tesz szert. Ma még csak egy község: Gyód (449 l.) van ezen a vidéken a németség kezén.

Az összes Ormánsági telepek közt csak négy van olyan, amely ezernél több lakossal bír. Legnagyobb községe az Ormánságnak

¹⁾ *Balogh*, i. h. 320. l.

²⁾ *Balogh*, *Nepfajok*, 319. l.

Szent-Lőrinc (2354 l.), az egyetlen hely, amely némileg iparával is kitűnik. Vasúti találkozó pont, s így van jövője. Szent-Dienes (1078 l.) és Dénesháza (1022 l.) a szent-lőrinci, Pellérd (1503 l.) a pécsi járás területére esik. 500-nál több lakosa van 18 községnek. Okorág (938 l.), Szabad-Szent-Király (851 l.), Szent-Iván (746 l.), Sumony (710 l.), Baksa (683 l.), Téseny (673 l.), Nagy-Bicsérd (649 l.), Szent-Gál (634 l.) és Nagy-Peterd (616 l.) a szent-lőrinci és Görcsöny (743 l.) a pécsi járásban a nevezetesebbek. A többi 36 község mind apró; van olyan is, amelyiknek csak 100 lakosa van (Párdány).

Legsűrűbb a lakosság a német Gyód tájékán (172 l. 1 km²-en) ezenkívül csak a horvát Áta határában haladja meg a sűrűségi viszonyszám a százat (110), a magyar vidéken, mikép a térképből is kiviláglik, mindenütt ez alatt marad. Az Ormánság népe kizárólag őstermelésből él.

Megyénk építkezése a falvak formáját tekintve, eléggé egyöntetű. A községek általában az utcás falvak típusához tartoznak.

A legrendesebb községeket, s a legszebb parasztházakat a sváboknál találjuk¹⁾. A módosabbak házai ma már többnyire téglából épülnek, vályogot csak a szegényebb elem használ. A magyarságnál — mint ősi építkezési mód — el van terjedve az u. n. fecskerakás és az üstökös ház²⁾. Deszkák között, tömessel vagy sövényfonással is építkeznek. A legszegényebb nép a Mecsek alján a lősz-lakásokat sem veti meg.

¹⁾ *Bátky*, Magyarország néprajza, 187. l.

²⁾ *Bátky*, U. o. 187—189. l.

tulását csak lassan és nehezen tudja helyreállítani a szőlők újraelültetése. Folyvást apad e vidék magyarsága, bár most már talán nem olyan nagy mérvű a Szlavoniába való kivándorlás, mint annakelőtte. Ötven év alatt 4 község népessége fogyott (Viszló, Márfa, Csarnóta, Kis-Tótfalu), közülök Viszló elvesztette lakosságának felét¹⁾. Legnevezetesebb községe a siklósi hegycsoport vidékének Siklós, iparával is kitűnő nevezetes középpont, közel ötezer (4967) lakossal, akiknek öthatodrésze magyar. Nagyobb telepek még Nagy-Harsány (1195 l.), Bisse (730 l.), Viszló (701 l.), Gyüd (700 l.) és Kis-Harsány (577 l.). A siklósi hegyek északkeleti lejtőjéhez Villány felől a Karasica völgybeli németség egy öble nyúlik be nyugat felé, öt növekedőben levő községgel. Ezek Vokány (1385 l.), Német-Palkonya (511 l.), Iván-Battyán (434 l.), Jakabfalu (403 l.) és Kövesd (462 l.). Legsűrűbben lakja a magyarság Nagyfalu és Szava határát. Az előbbiben 492, az utóbbiban 440 lakos jut egy négyzetkilométerre; vagyis helyesebben szólva, ennyit táplál egy km² termőföld. Siklós környékén 115 lakos esik egy km²-re. A lakosság kilenctizedrésze őstermelő.

A pécsi és a siklósi hegycsoport közt veszi kezdetét a baranyai magyarság főfészke: az Ormánság, amely innen nyugat felé a somogyi határig terjed. Termékeny földjét a magyarság 58 községgel építette be, amelyek azonban kicsinyek és népszámuk fogyóban van. 17 faluban fogyott itt meg az utolsó félszázad alatt a lakosság, ami a Szlavoniába irányult kivándorlás szomorú következménye²⁾. Oka *Balogh* szerint a gazdasági válság és a kötött birtokok, amelyek miatt a nép nem juthat földhöz. Itt a szociális reformok ugyancsak elkelnének. A Pécs alatti horvát medencéhez az Ormánság területéről is tartozik hét község: Kökény (690 l.), Udvar (674 l.), Pogány (937 l.), Szökéd (596 l.), Németi (423 l.), Szalánta (799 l.) és Áta (367 l.); utóbbi kivételével, amelyet a magyarságtól hódított el a horvát elem, azelőtt valamennyi sokác telep.

A németség veszedelmesen terjed a Karasica mellékéről az Ormánság felé és felfő, hogy egykor — mint a Mecsekhegységben — úgy itt is túlsúlyra tesz szert. Ma még csak egy község: Gyód (449 l.) van ezen a vidéken a németség kezén.

Az összes Ormánsági telepek közt csak négy van olyan, amely ezernél több lakossal bír. Legnagyobb községe az Ormánságnak

¹⁾ *Balogh*, i. h. 320. l.

²⁾ *Balogh*, *Nepfajok*, 3.9. l.

Szent-Lőrinc (2354 l.), az egyetlen hely, amely némileg iparával is kitűnik. Vasúti találkozó pont, s így van jövője. Szent-Dienes (1078 l.) és Dénesháza (1022 l.) a szent-lőrinci, Pellérd (1503 l.) a pécsi járás területére esik. 500-nál több lakosa van 18 községnek. Okorág (938 l.), Szabad-Szent-Király (851 l.), Szent-Iván (746 l.), Sumony (710 l.), Baksa (683 l.), Téseny (673 l.), Nagy-Bicsérd (649 l.), Szent-Gál (634 l.) és Nagy-Peterd (616 l.) a szent-lőrinci és Görcsöny (743 l.) a pécsi járásban a nevezetesebbek. A többi 36 község mind apró; van olyan is, amelyiknek csak 100 lakosa van (Párdány).

Legsűrűbb a lakosság a német Gyód tájékán (172 l. 1 km²-en) ezenkívül csak a horvát Áta határában haladja meg a sűrűségi viszonyszám a százat (110), a magyar vidéken, mikép a térképből is kiviláglik, mindenütt ez alatt marad. Az Ormánság népe kizárólag őstermelésből él.

Megyénk építkezése a falvak formáját tekintve, eléggé egyöntetű. A községek általában az utcás falvak típusához tartoznak.

A legrendesebb községeket, s a legszebb parasztházakat a sváboknál találjuk¹⁾. A módosabbak házai ma már többnyire téglából épülnek, vályogot csak a szegényebb elem használ. A magyarságnál — mint ősi építkezési mód — el van terjedve az u. n. fecskerakás és az üstökös ház²⁾. Deszkák között, tömással vagy sövényfonással is építkeznek. A legszegényebb nép a Mecsek alján a lősz-lakásokat sem veti meg.

¹⁾ *Bátty*, Magyarország néprajza, 187. l.

²⁾ *Bátty*, U. o. 187—189. l.

Befejezés.

A fentiekben igyekeztem a baranyamegyei népek elterjedését a természeti viszonyok és a történet eseményei alapján megvilágítani.

Láttuk, miként népesedett be megyénk területe az őskortól kezdve napjainkig ; láttuk népét virágzásban, hatalmának dekló pontján és láttuk az elnyomatás, a pusztulás idejében is. Ma, a midőn a népek hullámozását már nem a fegyver, hanem a kitartás és a munka szabályozzák, a derék, de könnyen hívó és könnyen csüggedő magyarság évről-évre fogy és körülötte az a népfaj szövő pókhálóját, amely történeti múltja alapján kevés jogot formálhat ehhez a földhöz. Ma még finomak e háló szálai, de mind nagyobb területet fognak be és ha a gazdasági reform mielőbb be nem következik, a német elem terjedése idővel végzetessé válhat a baranyai magyarságra nézve. Úgy ne legyen!

Mielőtt a tollat letenném, kedves kötelességet teljesítek, amidőn nagybecsült tanáromnak: *Dr. Lóczy Lajos* úrnak ama szíves készségéért, hogy engem munkám közben bölcs tanácsaival és gazdag irodalmi tárházával támogatni kegyeskedett, hálás köszönetemet fejezem ki.

Forrásművek.*)

1. *Abaligeli barlang*. Turisták lapja III. évf. 1891. 12. 1.
2. *Ágh T. dr.*, A pécsi artézi kút. Pécs 1891.
3. *Ágh T. dr.*, Adatok Pécs városa geológiájához. Pécs 1901.
4. *Ágh T. dr.*, Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs 1894.
5. *Baksay S.*, Baranya vármegye. Az Osztr. Magy. Monarchia írásban és képen. XIII. köt. 322—360. 1. Budapest 1896.
6. *Balbi A.-Czirbusz G.*, Egyetemes földrajz a művelt közönség számára. V. köt. 1. rész Nagybecskerek 1899., 371—374. 1.
7. *Balogh P.*, A népfajok Magyarországon. Budapest 1902.
8. *Baranya vármegye* bortermelési állapota. A gazdasági egyesület kiadása, 2 kötet.
9. *Bálky Zs. dr.*, Magyarország néprajza. A „Föld és Népei.” V. kötete 173—237. 1. Budapest 1905.
10. *Beluleszko S.*, Az Alduna vidékének település földrajzi ismertetése. Budapest 1905.
11. *Bodai F.*, Baranya vármegye topographiai és historiai leírása. Tud. gyűjt. XII. köt. 31—69. Pesten.
12. *Böckh J.*, Adatok a Mecsek-hegység és Dombvidék jurakorbéli lerakódásainak ismeretéhez, I. stratigr. rész. Ért. a természettud. köréből, X. kötet 10. sz. Budapest, 1880. II. Palaeont. rész. U. o. XI. köt. 9. sz. Budapest 1881.
13. *Böckh J.*, Pécs városa környékének földtani és vízi viszonyai, M. kir. földtani intézet évk. IV. köt. 4. füz. Budapest 1876.
14. *Böckh J.*, A baranya vármegyei Vasas és Hosszú-Hetény közt fekvő Rosenfeld Bernát bécsi lakos tulajdonát képező liászbéli kutatási területről. Földt. Közl. 30. évf. 1900. 255—261. 1.
15. *Böckh J.*, Vélemény Pécs szab. kir. város és környéke forrásvízei ügyében. Pécs 1900. 19. 1.
16. *Csaplovics, J.*, Neueste geogr. Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien u. Slavonien 2. Ausg. Leipzig 1834.
17. *Czirbusz G.*, Magyarország a XX. század elején. Temesvár 1902. 334—342. és 516—517. 1.
18. *Fényes E.*, Magyarország ismertetése, I. köt. 1—85. 1. Pesten 1865.
19. *Haas M.*, Baranya. Emlékirat. Pécs 1845.
20. *Haas M.*, Baranyának római, magyar és török régiségeiről, Pécs 1846. VI. 216—233. 1.
21. *Haas, M.*, Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Fünfkirchen 1852.
22. *Hampel J.*, Újabb tanulmányok a rézkorról, Budapest 1895.

*) A szöveg alatti jegyzetek után zárójelben elhelyezett számok ide vonatkoznak.

23. *Hantken M.*, A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata. Budapest 1878
24. *Hartlé, L.*, Die Kohlenablagerungen bei Fünfkirchen in Ungarn. Zeitschr. f. Berg- u. Hüttenwesen. V. f. Kärnten 1873. p. 24.
25. *Heer, dr.*, Pécs vidékén előforduló permii növényekről, m. kir. földt. intéz. évk. V. köt., 1. füz. Budapest 1876.
26. *Hettner, A.*, Die wirtschaftlichen Typen der Ansiedelungen. Geogr. Zeitschr. Achter Jahrg. p. 92—100. Leipzig 1902.
27. *Horusitzky H.*, Lössterületek Magyarországon. Földtani Közlöny, 28. köt. 29—36. 1. Budapest 1898.
28. *Hölbling M. dr.*, Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécssett 1845.
29. *Hölbling M. dr.*, Baranyának rövid ismertetése, M. orv. és természetv. Pécssett t. VI. nagygyűlés munkálatai 77—81. 1. Pécssett 1846.
30. *Hunfalvi J.*, A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, II. köt. 484—490. Pest 1864.
31. *Hunfalvi J.*, Magyarország viszonyainak statisztikai vázlat. Budapest
32. *Hunfalay P.*, Magyarország ethnographiája. Budapest 1876.
33. *Hutka J. dr.*, Pécsvidéki vizek vegytani tekintetben. M. orv. term. Pécssett tartott VI. nagygyűl. munk. 253—256. 1. Pécssett 1846.
34. *Jankó J. dr.*, A szőlőművelés állapota Baranyában. M. Orv. term. Pécssett tart. VI. nagygyűlés munk. 343—349 1. Pécssett 1846.
35. *Jankó J. dr.*, Magyarország hegyvidékeinek csoportosítása. Budapest 1891.
36. *John, C. v. und Eichleiter F.*, Arbeiten aus dem chemischen Laboratorium der k. k. geologischen Reichsanstalt; ausgeführt in den Jahren 1892—1894. Jahrbuch des k. k. geol. Reichsanstalt. 1895. Bd. XLV. p. 28.
37. *John, C. und Foulon, V.* Technische Analysen und Proben aus dem chemischen Laboratorium der k. k. geolog. Reichsanstalt. Jahrb. der k. k. geol. Reichsanst. 1892 XLII Bd. p. 155—178.
38. *Juhász L.*, Baranya vármegye és Pécs város régészete.
39. *Kalecsinszky S.* A magyar korona országainak megvizsgált tűzálló agyagjai. Budapest (Földt. Intéz.).
40. *Kalecsinszky J.*, A magyar korona országainak ásványszenei stb. Budapest 1901. 201—214. és 258—252. 1.
41. *Kiss J.*, Pécs és környéke. I. Pécs. Turisták Lapja, III. évfolyam, 1890. 175—183. 1.
42. *Kiss J.*, Pécs és környéke. II. Abaliget, u. o. 299—303. 1.
43. *Kiss J.*, Pécs és környéke. III. Kardos Kálmán-út, Dömörkapu, Tettye. Turisták Lapja, IV. évf. 1892. 164—166. 1.
44. *Kiss J.*, Pécs és környéke. IV. Siklós, Gyüd, Harkány és a harsányi hegy. U. o. 241—245. és 276—279. 1.
45. *Kiss J.*, Pécs és környéke. V. Jakabhegy. Turisták Lapja, VII. évf. 1895. 21—29. 1.
46. *Kiss J.*, A Mecsek-Egyesület vezetőkönyve Pécs városában és környékén. Számos képpel és két térképvázlattal. Pécs 1894.
47. *Kosztela J.*, A pécsi szénbányászat. Bányászati és kohászati lapok. 1896. p. 216.
48. *Kölesi V.*, Az újonnan felfedezett abaligeti barlangnak leírása. Tudom. gyűjtemény, X. köt. 81—96. 1. Pesten 1820.
49. *Kötsse I.*, Népélet és népszokások Baranyamegyében. Ethnographia, I. évf. 448—464. Budapest 1890.

50. *Kramolin H. I.*, A mecseki (baranyai) kőszénről. M. orv. t. Pécssett t. VI nagygy. munk. 243—247. 1. Pécssett 1846.
51. *Kubinyi F.*, A beremendi mészképlet s az abbiani csonttorlat. Magyar és Erdélyorsz. képekben. II. köt. 56. 1.
52. *Kubinyi F.*, A beremendi Jura mészképletről, kivált az abban található csonttorlatról stb. M. orv. és term. 1847. augusztus 11—17-ig Sopronban tart. VIII. vándorgy. tört. vázl. és munk. 73—79. 1. Pest, 1863.
53. *Lenz, dr.*, Aus dem Baranyaer Comitatus. Verhandl. der k. k. geol. Reichsanstalt 1872. No. 14. Wien p. 290—294.
54. *Le Play*, Reforme sociale en France, 7-me edit. Paris 1887
55. *Le Play*, A munkásviszonyok reformja. M. tud. akad. kiadása. Budapest, 1903.
56. *Leuschner, K. dr.*, Die landwirtschaftlichen und socialen Verhältnisse im westl. Ungarn. (Unter besonderer Berücksichtigung des Weissenburger, Tolnaer u Baranyaer-Komitats). Jena 1888.
57. *Loewy L. dr.*, Pécs városa csatornázásának kérdése. M. orv. term. Pécssett t. XXVII. vándorgy. munk. 159—166. 1. Budapest 1894.
58. *Madarász E.*, Pécs környékének jövődjéje, természeti ipari és kereskedési tekintetben. M. orv. t. Pécssett t. VI. nagygy. munk. 234—239. 1. Pécssett 1846.
59. *Magyar* korona országainak 1900. évi népszámlása I—VI. rész, Budapest 1902—1905.
60. *Magyar statisztikai közlemények.*
61. *Mattyasovszky J.*, Baranya vármegye mediterrán rétegei. Term. Füzetek IV. köt. Budapest.
62. *Mihályovich B. dr.*, Kirándulás Pécsre és a Mecsekhegységbe. Turisták lapja IV. évf. 1892. 311—315. 1.
63. *Morgenstern H.*, A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földr. Közl. II. évf. 319—367. 1. Budapest 1874.
64. *Nendtvich K.*, Baranya- és Tolnamegye kőszenei M. természettud. társ. évk. II. köt.
65. *Nendtvich K. dr.*, Magyarország kőszenei s azok vegytani vizsgálata. M. orv. term. Pécssett t. VI. nagygy. munk. 117—126. 1. Pécssett 1846.
66. *Papanek, G.*, Geographica descriptio Comitatus Baranyensis etc. Quinque Ecclesiis, in quarto 1783.
67. *Patkovics J. dr.*, A harkányi hévíz és gyógyereje. M. orv. term. Pécssett t. VI. nagygy. munk. 161—175. 1. Pécssett 1846.
68. *Patkovics J. dr.*, Szab. királyi Pécs városának orvos-statisztikai helyirata. U. o. 175—187. 1.
69. *Petényi S.*, A beremendi kővületek. Hátrahagyott munkák. I. köt.
70. *Peters, K. F.*, Mioccanocalitat Hidas bei Fünfkirchen in Ungarn. Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Math. Nat. Cl. XLIV. Bd. 5. Heft 1861.
71. *Peters, K. F.*, Über den Lias von Fünfkirchen. Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. (Math. Naturwiss. Classe) XLV. Bd. I. Abth. Jahrgang 1862.
72. *Pocsa F.*, Néhány Spongia a pécsi vagy Mecsekhegység dogger rétegeiből. M. k. földt. int. VIII. köt. 3. füz. Budapest 1879.
73. *Ratzel, F. dr.*, Anthropogeographie, oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart 1882.
74. *Ratzel, F. dr.*, Anthropogeographie. II. Theil. Die geogr. Verbreitung des Menschen. Stuttgart 1891.

75. Révai S. dr., Baranyai babonák. Ethnographia. XVI. évfolyam 293—297. 1. Budapest 1905.
76. Roth S., A Fazekasboda-Morágyi hegylanc eruptivkőzetei. — M. k. földt. int. évk. IV. köt. III. füz. Budapest 1876
77. Salamon J., Baranya vármegye tanügye. Pécs 1882.
78. Schafarzik F. dr., A magyarországi földregészekről 1884-ben. Földt. Közl. XV. évf. 1885. 121—133. 1.
79. Schafarzik F. dr., A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest 1904. 26—40. 1.
80. Stur, D., Joh. Böckh's Neueste Ausbeute an fossilen Pflanzenresten in der Umgegend v. Fünfkirchen. Verhandlg. d. k. k. geol. Reichsanstalt 1874. p. 115—118.
81. Staub M. dr., Baranya vármegyei mediterrán növények. M. kir. földt. int. évk. VI. köt. 2. füz. Budapest 1877.
82. Staub M. dr., Ctenopteris cycadea, a magyarhoni fosszil florában Földtani Közlöny XII. évf. 1882. 181—187. 1.
83. Szilágyi S., A magyar nemzet története.
84. Thirring G., Baranya vármegye. A Pallas nagy lexikona, 2. köt. 624—627. 1. Budapest 1893.
85. Thirring G., A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest 1904.
86. Treilz P. A Mecsekhegység és a Zengőhegycsoport déli részének agrogeológiai viszonyai. M. kir. földt. int. 1902. évi jelentése. 127—145. 1 Budapest 1903.
87. Vályi A., Magyarországnak leírása. I. köt. 121—123. 1. Budán 1796.
88. Várady F., Baranya múltja és jelene. 2 köt. Pécssett. 1896—97.
89. Vizer I., Honunk természetalkotta némi nevezetességeiről, földirati, földtani s természettani tekintetben. M. orv. term. Pécssett t. VI. nagygy. munk. 103—117. 1. Pécssett 1846.
90. Vlasics Gy., A gyümölcsfatenyésztés Baranyában. M. orv. t. Pécssett t. VI. nagygy. munk. 349—356. 1. Pécssett 1846.
91. Záray K., Baranyamegye közigazdasági monográfiája. Pécs . . .

Térképek.

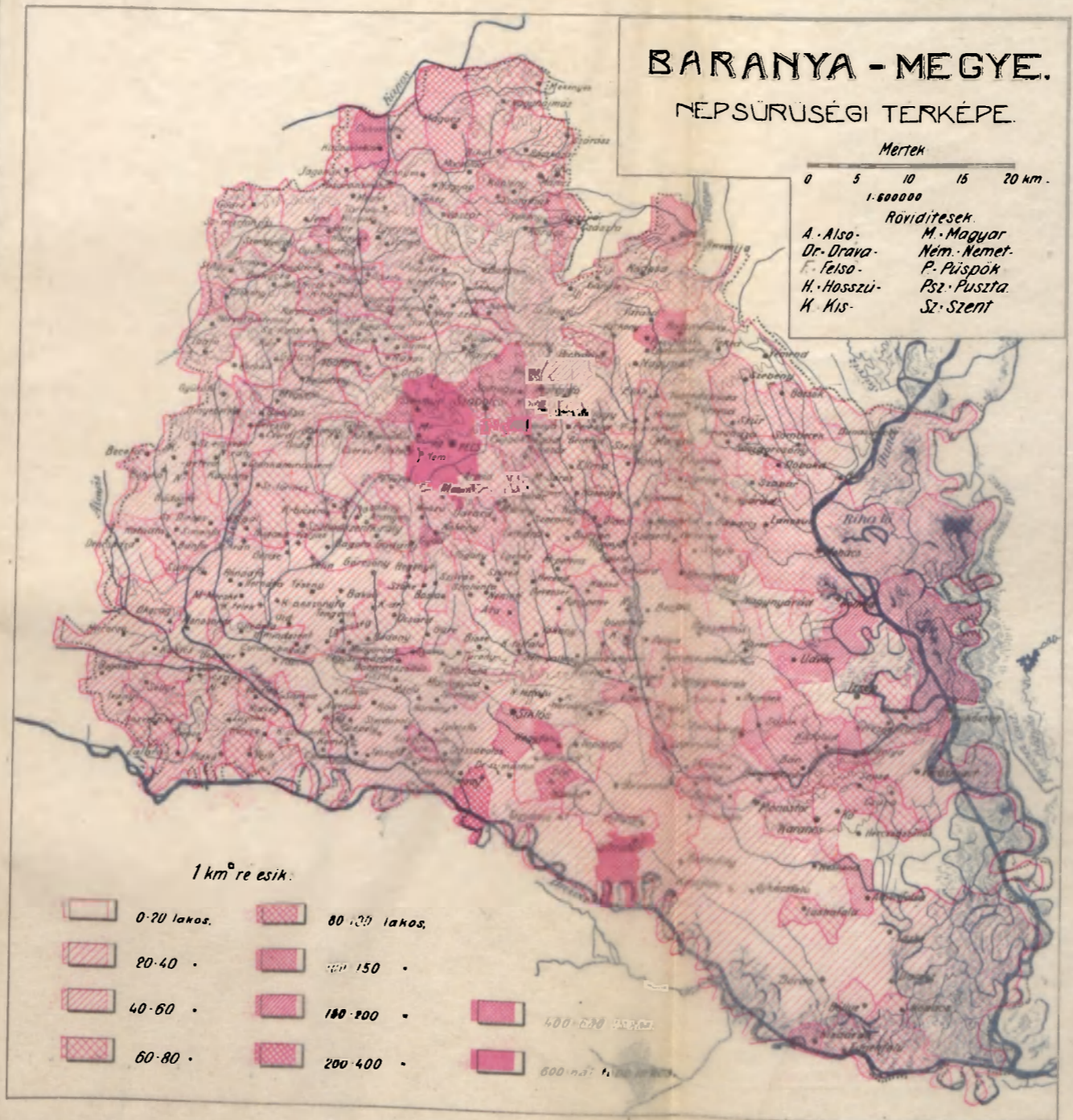
1. Gönczy P., Baranyamegye térképe. 1 : 75,000. Budapest 1886.
2. Cs. és k. katonai földr. intézet térképei :
 - a) 1 : 75,000.
 - Z. 20. Col. XVII—XX.
 - Z. 21. Col. XVII—XX.
 - Z. 22. Col. XVII—XX.
 - Z. 23. Col. XIX—XX.
 - b) 1 : 200,000.
 - 35° 46'
 - 36° 46'
 - 37° 46'
3. A m. k. földtani intézet geológiai térképei.
 - (1 : 144,000).
 - E. 11—12.
 - F. 11—12.

BARANYA - MEGYE.

NEPSÜRÜSÉGI TERKÉPE.

Mérték
0 5 10 15 20 km.
1:600000

Rövidítések
A. - Alsó-
Dr. - Dráva-
Felső-
H. - Hasszú-
K. - Kis-
M. - Magyar
Nem. - Nemet-
P. - Püspök
Psz. - Puszta
Sz. - Szent

1 km²re esik:

0-20 lakos.	80-100 lakos.	
20-40 .	100-150 .	
40-60 .	150-200 .	400-600 lakos.
60-80 .	200-400 .	600-nál több lakos.

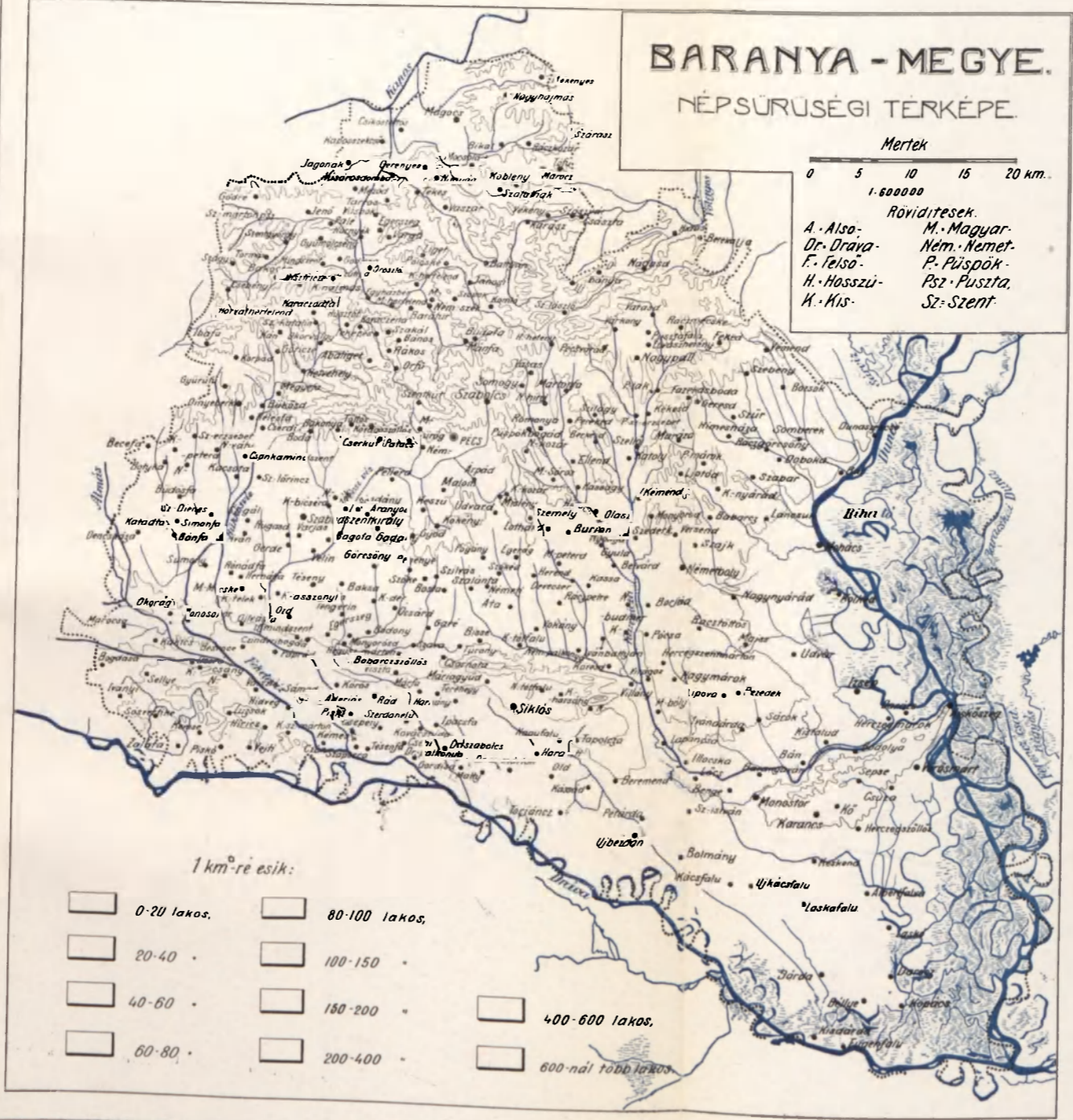
R.K.

BARANYA - MEGYE.

NÉPSÜRÜSÉGI TERKÉPE.

Mérték
0 5 10 15 20 km.
1:600000

Rövidítések.
A. -Also-
Dr. -Dráva-
F. -Felső-
H. -Hosszú-
K. -Kis-
M. -Magyar-
Nem. -Nemet-
P. -Püspök-
Psz. -Pusztá-
Sz. -Szent-

1 km²-re esik:

0-20 lakos.	80-100 lakos.	
20-40 "	100-150 "	
40-60 "	150-200 "	400-600 lakos.
60-80 "	200-400 "	600-nál több lakos.